

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА ГОЛОКОСТУ

І.Я.Щупак

ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ПОШУКИ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

**Навчальний посібник для старших класів
загальноосвітніх навчальних закладів**

2016

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА ГОЛОКОСТУ

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР=ЕВР)624

Щ96

*Схвалено Міністерством освіти і науки України
для загальноосвітніх навчальних закладів
(Протокол №5 від 28 грудня 2015 року)*

Автор:

І.Я. Щупак кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»; Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», учитель-методист

Щ96 Щупак І.Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. –

Навчальний посібник для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», третє видання, змінене і доповнене, 2016. – 148 с., іл., карти.

ISBN 978-966-383-701-7

Запропонований навчальний посібник складений відповідно до авторської програми з історії Голокосту в Україні з урахуванням положень нової редакції програм з історії України та всесвітньої історії для загальноосвітніх навчальних закладів.

Автор розглядає Голокост на території України в контексті історії України, історії єврейського народу, всесвітньої історії. У книзі згадані важливі історичні події та явища, що позначилися в майбутньому на міжнаціональних та міжрелігійних стосунках і місці євреїв у цих стосунках. Розглядаючи ключові історичні явища, автор на доступному для учнів рівні намагався здійснити їх аналіз, звертаючи увагу на соціально-психологічні аспекти історичних проблем та їх відлуння в сьогоденні.

При підготовці посібника автор використовував енциклопедично-довідковий матеріал, монографії, навчальні посібники, а також збірки документів та архівні матеріали, у тому числі із фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Автор прагнув, спираючись на викладені факти та зроблені узагальнення, спонукати читачів до пошуку власних відповідей на питання історії.

ISBN 978-966-383-701-7

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР=ЕВР)624

© І.Я.Щупак, 2016

© Інститут «Ткума», 2016

Автор посібника не ставив перед собою завдання послідовно висвітити історію єврейського народу, створити «історичний ланцюг» подій та фактів або визначити усі передумови Голокосту та розкрити зміст цієї трагедії. Тим не менш, вивчення багатьох аспектів історії євреїв України неможливе без розгляду питань всесвітньої історії та історії України, становлення світових релігій, розвитку соціально-політичних, економічних, культурних процесів.

У книзі згадані важливі історичні події та явища, що позначилися в майбутньому на міжнаціональних та міжрелігійних стосунках і місці євреїв у цих стосунках. Зрозуміло, що обсяг посібника не дозволяє розглянути їх детально, тому автор обрав низку ключових моментів історії:

- взаємозв'язки та протиріччя між юдаїзмом, християнством та ісламом;
- формування економічних, соціально-психологічних, політичних та інших передумов антисемітизму в Європі;
- деякі аспекти взаємовідносин між євреями та українцями в історичній ретроспективі;
- вплив ідеологій нового часу – марксизму, фашизму, нацизму та інших – на міжнаціональні стосунки та життя єврейського населення України тощо.

Вивчення цих проблем дає можливість більш глибоко проаналізувати ті суспільно-політичні процеси, які відбуваються сьогодні: формування українського єврейства як складового елементу української політичної нації, подальше міжнаціональне порозуміння, і, з іншого боку, прояви антисемітських тенденцій в Україні, загострення суспільно-політичної обстановки в країні за умов зовнішньої агресії з боку Росії, посилення імперської, шовіністичної пропаганди. При цьому сьогодні став особливо очевидним збіг тенденцій українофобії та антисемітизму.

Розглядаючи ключові історичні явища, автор на доступному для учнів рівні намагався здійснити їх аналіз, звертаючи увагу на соціально-психологічні аспекти історичних проблем та їх відлуння в сьогоденні.

В ході розгляду певних історичних подій та явищ автор намагався спонукати читача до роздумів, зважаючи на існуючі в суспільній свідомості стереотипи та міфологію, а також звернути увагу на «наївні», «ненаукові» питання, які часто задають євреї та їхні сусіди з сумнозвісної «єврейської проблеми»: чи правда, що євреї розп'яли Христа? Чого «не люблять» євреїв? Голокост – це безпрецедентне або універсальне явище в людській історії?

Ці «ненаукові» питання вирують в суспільстві, навіть якщо не озвучуються у навчальних аудиторіях або на політичній арені. До них можна додати ще сотні запитань, і тисячі сторінок тексту необхідно, щоб більш-менш послідовно їх розкривати.

Ми разом з читачем будемо шукати відповіді на них.

Бажаю успіхів в історичних пошуках, роздумах, висновках.

З повагою, Ігор Шупак

РОЗДІЛ I

§ 1 ЄВРЕЇ В ІСТОРІЇ. АНТИСЕМІТИЗМ

1. Особливості історії народів

Кожен народ — особливий, доля кожного народу є унікальною і неповторною. Повною мірою це стосується і єврейського народу.

Замислимося над деякими моментами.

- Єврейський народ, що всюди був чужинцем, що був гнаний протягом тисячоліть — не тільки вижив, але й продовжує надавати людству приклади високої духовності й таланту.
- Давньоєврейська мова, якою говорили три з половиною тисячі років тому й записували священні тексти, не розділила долю «мертвих мов» (давньогрецької, латини та інших), — а відродилася, і зараз на івриті говорять мільйони людей, його вивчають у десятках країн світу.
- Народ, що був сучасником давно зниклих народів (стародавніх єгиптян, хетів, фінікійців), що втратив свою державність більше двох тисячоліть тому, за доби історії стародавнього світу — в нові часи відродив свою державу — Ізраїль. Очевидно, що цей досвід важливий для сучасної України, яка відстоює свою незалежність.
- Народ, що дав людству Книгу Книг — Біблію, протягом тисячоліть відстоював своє право бути вірним її законам і перед загрозою вигнання, і перед загрозою смерті.

Великий російський філософ, православний теолог Микола Бердяєв був одним із тих, хто хотів зрозуміти історію євреїв, шукав і не знаходив відповіді на питання історії.

ДУМКА ФІЛОСОФА

Трагедична історична доля євреїв. Незбагненним є саме збереження цього народу, що неможливо пояснити раціонально. З точки зору звичайних історичних пояснень єврейський народ мав би припинити своє існування. Жоден народ світу не витримав би подібної історичної долі. Єврейський народ є народ історії за перевагою, він вніс в історію людської свідомості саму категорію історичності...»

(М. Бердяєв. Християнство та антисемітизм)

Безумовно, найбільший внесок до духовної скарбниці людства, що зробили євреї — це Біблія, яка є духовною опорою для людини, є основним законом моралі. Але, крім того, Біблія містить стародавню історію єврейського народу, яка вчить урокам історії. Отже, **вперше в історії людства сама історія була освячена.**

Єврейський народ вніс до історії поняття історичного — і поставив перед історичною наукою питання, на які дуже важко, якщо взагалі можливо, відповісти. З точки зору багатьох вчених, мислителів, ця історія справді є особливою.

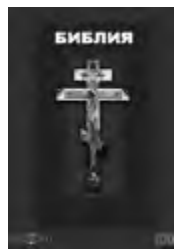
Ми не будемо зараз зупинятися на ідеї про «Богообраність єврейського народу». Це питання потребує особливого розгляду. Зауважимо лише, що «Богообраність» зовсім не означає, що євреї є «кращим», «ліпшим» народом за інші. За єврейською традицією, Бог обрав євреїв для того, щоб донести Слово людству, і, водночас, Бог дуже жорстоко випробовував цей народ...

Це – традиційна, релігійна точка зору на особливність єврейського народу.

Але і з позицій світської науки євреї дійсно стали кардинально відрізнятися від усіх сусідніх народів, коли відкинули поганство та прийняли єдинобожжя.

Тора

Біблія

Язичництво (церковнослов'ян. «язиці» – народи, іноземці) – одна з перших форм релігії, обожнювання сил природи. Сутність язичницьких культів – магічний вплив на природу. Цикли постійного відродження природи, біологічного та господарського життя колективу (роду, общини) в уявленні язичників були взаємопов'язані. Язичницькі (античні та інші) культи змінювались так званими світовими релігіями.

Єврейський Бог відрізнявся від інших, «зрозумілих» язичникам богів: його не можна було уявити у вигляді ідола, він не «ділив владу» з іншими, відомими силами природи. Тільки цим євреї стали, за словами німецького філософа Макса Вебера, «народом-парієм», народом, що відрізнявся від інших. А все незрозуміле, незнайоме лякає людей, пробуджує ксенофобію.

2. Ксенофобія та антисемітизм

Із недалекого минулого ми пам'ятаємо, як важко бути «не таким, як усі». Якийсь «правильний» (тобто «такий, як усі») громадянин міг з допитливою підозрілістю запитати: «Ти що, не такий, як усі?»

Більш за те, радянське середовище породило «образу», яку не дано зрозуміти іноземцям. Це – агресивне питання: «Ти що, найрозумніший?!» В суспільстві це був тест на визначення «свій – чужий».

– «Ти що, найрозумніший?!» – Скажіть, що на це треба було відповідати? – «Ні, що Ви, я такий же дурний, як і Ви, просто окуляри надів...»

Так, дійсно, євреї «не такі, як усі». Хочу підкреслити – у жодному разі не «кращі», чи «найрозумніші». Так може думати тільки людина, яка дуже погано знає євреїв. Серед євреїв, як і серед інших людей, вистачає будь-яких – гарних і не дуже, розумних та інтелектуально обмежених.

Але євреї справді «не такі»...

І це є важливою психологічною передумовою роздратування деяких не дуже освічених та культурних людей. Справді – спробуйте поставити себе на їхнє місце: «усі чоловіки» під час молитви знімають головні убори, а євреї заходять «до своєї церкви» в якійсь шапочці-ермолці; «усі люди» святкують Пасху, а євреї наворожили якісь «кучки» і святкують Пасху в інші дні; «всі люди» відпочивають у неділю, а євреї – в суботу; і взагалі – «євреї Христа продали та розіп'яли»!

І не має жодного значення, що похолодання напередодні Пасхи – абсолютно нормальне явище для наших широт, так само, як суворі «хрещенські морози» під час відповідного християнського свята. На Святий Землі, на території Ізраїлю, де

відбувалися всі біблійні події, взагалі немає ніяких квітневих «кучок» або зимових «хрещенських морозів». Але ж нікому на розум не спадає звинувачувати християн у псуванні погоди взимку! Натомість чимало неєвреїв традиційно покладають «відповідальність» на євреїв за весняне похолодання («кучки»).

Очевидно, подібні психологічні явища пов'язані з ксенофобією.

Ксенофобія (лат. *csepo* – чуже, незнайоме, *fobio* – нелюбов, страх) – несприйняття чужого, незнайомого. Ксенофобія може проявлятися в агресії щодо незрозумілих речей, незвичних традицій тощо

Євреїв у різних країнах завжди сприймали як чужих. Адже саме чужих дуже зручно звинувачувати в усіх своїх бідах. Тоді і сам виглядаєш краще. Дивіться: цар був гарний – «тільки йому євреї все псували». Польські пани гарні – «це євреї-орендарі кров п'ють». Прийшли до влади більшовики – «це єврейська влада». Фанні Каплан стріляла в Леніна – «це замах євреїв на народного вождя». Як зазначив гострий на язик Ігор Губерман (процитуємо за оригіналом – російською мовою):

*«За все на євреїв найдеться стаття:
За живость, за ум, за сутулость.
За то, что еврейка стреляла в вождя,
За то, что она промахнулась».*

Ви чули, як інколи обивателі запитують: Скажіть, а Гітлер був євреєм? А Ленін – євреєм? А Гімлер? А Сталін?.. – Немов осетинське чи грузинське походження Сталіна, австрійське чи німецьке походження Гітлера можуть пояснити нам хід історії.

Якщо для людей, що ставлять подібні питання, головний «ключ до розуміння історії» полягає у з'ясуванні, хто є євреєм, а хто – ні, то таким людям, звичайно, можна поспівчувати. Але ж таке сплюндроване сприйняття світу негативно впливає на суспільну свідомість...

**Зеєв (Володимир)
Жаботинський**

Уявляєте, як би відреагували ці люди, коли б раптом з'ясувалося, що серійний маньяк-убивця Чікатіло – не росіянин, а євреєм? Хоча, поміркуємо, навіть якби він був євреєм – що з цього?

В цьому плані здається дуже доречною думка Зеєва (Володимира) Жаботинського, який сказав: Чому за одного негідника-єврея треба тягнути до лави підсудних цілий народ, який відкривав моральні закони тоді, коли інші народи ще перебували на стадії дикунства? Дозвольте євреям мати право на власних негідників і злочинців, які є, на жаль, у кожного народу...

Мабуть, людство ще довго не усвідомлюватиме уроків історії, якщо ця історія розглядається через призму «євреї – неєвреї». Такий спосіб «пізнання» історії є однією з основ антисемітизму.

Антисемітизм – ідеологія та політика боротьби з єврейством, переслідування євреїв та вороже ставлення до них.

Державний антисемітизм означає антиєврейську політику з боку держави та державних органів (обмеження прав євреїв на освіту та заняття певними видами діяльності, формування негативного образу євреїв у суспільстві тощо). Державний антисемітизм проводився владою нацистської Німеччини, а також фашистських держав – її союзників. Прояви державного антисемітизму були в Радянському Союзі на певних етапах його історії.

Побутовий антисемітизм – неприязне ставлення до євреїв на побутовому рівні, з боку окремих людей. Зазвичай пов'язаний з фантастичними міфами, негативними стереотипами щодо євреїв та їх традицій.

Розрізняють різні **види антисемітизму**:

- **релігійний** – переслідування євреїв через їхню відданість своїй вірі; спроби навернення євреїв до інших релігій; звинувачення євреїв у злочинах проти певної релігії та її провідників (наприклад, звинувачення у розп'ятті Ісуса Христа);

- **економічний** – намагання обмежити права євреїв в економіці, що має на меті, перш за все, подолання конкуренції з боку євреїв у певних сферах господарського життя;

- **політичний** – спроби обмежити політичні права євреїв, їхній вплив на політичне життя країни; супроводжується міфами про нелояльність євреїв, «підривний характер» їх діяльності, звинуваченнями у потенційній зраді національним інтересам держави;

- **расовий** – характеристика євреїв як «неповноцінних» людей, або таких, що «паразитує» на суспільстві.

У цьому посібнику ми спробуємо простежити деякі моменти формування цих та інших видів антисемітизму в історії. Але треба зауважити, що з розвитком цивілізації, із зростанням культурного рівня людей антисемітизм слабшає (хоча не зникає – як ніколи не зникне, на жаль, злочинність, кривда тощо). В сучасній демократичній Європі антисемітизм давно вже не тільки вважається непристойним, але й карається законом так само, як і публічні прояви ксенофобії, антипатії до представників певних націй чи рас, релігій чи політичних ідей, а тим більше – спроби обмеження їхніх прав та переслідування. Люди розуміють, що рівність прав та захист інтересів усіх є запорукою прогресивного розвитку суспільства, збагачення народу. Згаданий вище філософ Бердяєв слушно зауважував, що антисемітизм – **це прояв комплексу неповноцінності людей**, які невпевнені в своїх силах у рівному змаганні з євреями в різних царинах діяльності.

З цього приводу можна ще згадати слова відомого англійського політичного діяча Вінстона Черчіля: «У нас немає антисемітизму, бо ми не вважаємо євреїв розумнішими за нас».

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Кожному народу притаманні певні психологічні особливості. Зрозуміло, що за темпераментом, характером, звичаями народи Кавказу відрізняються від народів країн Балтії, мешканці Латинської Америки – від населення Скандинавії.

Але незнання традицій, культури наших сусідів інколи призводить до непорозумінь, формування неправильних уявлень, негативних стереотипів. Цікаво, що у ставленні до представників одного і того ж народу в різних країнах можуть сформуватися різні стереотипи.

Наприклад, у Північній Америці росіян вважають працьовитими та кмітливими людьми, корисними для країни, бо вони досить швидко опановують мову країни, де живуть, та інтегруються до суспільства. А в той же час деякі мешканці країн Балтії звинувачують росіян в небажанні вивчити місцеву мову, нелояльності до держави (нам важливо пам'ятати неприпустимість колективної відповідальності – звинувачень певної спільності за принципом «всі вони...»).

Цікаво, що стереотипи змінюються протягом часу. Наприклад, серед негативних стереотипів у СРСР, Росії певний час було ставлення до євреїв як до чужих, потенційно небезпечних. Зараз така оцінка певною мірою нівелювалася, але «образ ворога» ще живий у свідомості багатьох. Ми бачимо упереджене ставлення певної частини населення Росії до вихідців з Кавказу та Азії, а останнім часом – до українців, яких під впливом російської пропаганди стали називати «бандерівцями», «фашистами», не усвідомлюючи антидемократичного характеру «демонізації» цілого народу.

Ще один приклад – приклад позитивного стереотипу. Протягом XX століття у США та Канаді імідж «найрозумніших» та схильних до гарного навчання був у євреїв. Зокрема, це було пов'язано з тим, що в СРСР, звідки приїхало чимало євреїв, їм треба було докладати більших зусиль у порівнянні з іншими громадянами, щоб поступити до вишу, отримати престижну роботу. Але вже наприкінці XX – на початку XXI століття імідж «найрозумніших» в Америці отримали китайці. Справа, мабуть, в тім, що євреї в США та Канаді мають сьогодні абсолютно рівні права з усіма іншими, а вихідцям з Китаю треба докладати багато зусиль для подолання економічних проблем у власних рідинах, з якими вони приїхали з Азії, і головним шляхом для завоювання гідного місця в суспільстві китайці вважають старання, завзяте навчання.

Дуже важливо розуміти, що переслідування, обмеження прав одних людей неодмінно негативно позначиться на інших, врешті-решт – на усіх. Якщо сьогодні спокійно пройти повз несправедливе ставлення до людини через її походження, расову чи національну належність – то завтра більше шансів буде у противників демократії, у тих, хто зазіхає на волю та добробут усіх людей. Тому рефреном мають звучати слова великого американського письменника і мислителя Ернеста Гемінгуей: «Не запитуй, по кому лунає дзвін. Можливо, він дзвонить по тобі».

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняттям:
 - язичництво (поганство);
 - ксенофобія;
 - антисемітизм.
2. Які події з історії єврейського народу справляють на Вас найбільше враження, ставлять найскладніші запитання?
3. Як Ви вважаєте, чи існує в сучасній Україні державний антисемітизм?
4. Як Ви думаєте, чому огульні звинувачення «всіх українців» або «всіх росіян» неминуче негативно позначаться на тих, хто висуває такі колективні звинувачення?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. З якими проявами ксенофобії Ви зустрічалися?
2. Поясніть, як Ви розумієте слова Вінстона Черчілля: «У нас немає антисемітизму, бо ми не вважаємо євреїв розумнішими за нас».
3. Поясніть, як Ви розумієте слова Ернеста Гемінгуей: «Не запитуй, по кому лунає дзвін. Можливо, він дзвонить по тобі».

З РОБОТИ М. БЕРДЯЄВА «ХРИСТИАНСТВО ТА АНТИСЕМІТИЗМ»

... Після довгої історії, що вимагала пристрасного напруження сил для самозбереження, народ цей зберіг своє єдине обличчя і крізь усе єврейське розпорошення серед інших народів обличчя це всі впізнають і часто ненавидять та проклинають. Жоден народ у світі не пережив би такого тривалого розпорошення і, мабуть, втратив би своє обличчя і розчинився б серед інших народів. Але по несповідимим шляхам Божим народ цей мав би зберегтися до кінця часів.

Питання про вади євреїв не має ніякого принципового значення. Немає потреби заперечувати ці вади, їх багато. Є єврейська зарозумілість, що дратує. Та вона психологічно обумовлена: цей народ був принижений іншими народами і він себе компенсує усвідомленням своєї обраності та своєї високої місії...

За поляризованістю своєї натури російський народ має схожі риси з народом єврейським, і він схожий на нього своєю месіанською свідомістю.

Для нас, християн, єврейське питання зовсім не є питанням про те, гарні чи погані євреї, а є питанням про те, гарні чи погані ми, християни.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

1. У чому російський теолог Микола Бердяєв вбачав унікальність єврейської історії?
2. Як Ви розумієте слова М. Бердяєва про те, що «єврейське питання зовсім не є питанням про те, гарні чи погані євреї, а є питанням про те, гарні чи погані ми, християни»?

1. Стосунки між народами — «свої» та «чужі»

Усі ми – люди

У розмовах неєвреїв чи євреїв інколи можна почути таке питання: чому їх, євреїв (чи нас, євреїв) так «не люблять»? І чому ця «нелюбов» пройшла через усі часи, відчувалася серед представників багатьох народів?

Передусім, слід зауважити, що питання про відносини між народами — це питання **розуміння**, а не любові. Якщо ж мова йде про «любов до народу», то природньо любити саме свій народ. Досить дивно виглядає, коли хтось дуже любить інший народ — не той, до якого він сам належить. Це все одно, якби якась людина безтямно ко-

хала чужу матір і менше теплих почуттів відчувала до своєї.

Звичайно, й тут бувають романтичні виключення: наприклад, юнак закохався у прекрасну іноплемennу дівчину, і через це із захопленням ставиться до усього її народу. Або фахівець-історик досліджує, скажімо, історію Китаю, вивчає його мову та культуру, традиції, і через любов до своєї справи, багатущої історії Піднебесної полюбив талановитий китайський народ, який став йому близьким і зрозумілим.

Отже, ніхто не вимагає любити інші народи; але **важливо знати й любити свій народ та знати й поважати усі інші**, приязно ставитися до них, цікавитися ними, що є ознакою загальної культури людини.

Як гарно написав колись великий Тарас Шевченко —

*«Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь».*

Що ж до нелюбові — то частіше за все людина не любить те, чого вона не розуміє. Прикладів і доказів тому безліч. Навіть серед Ваших однокласників є ті, хто любить математику, і у них все виходить, і ті, хто погано її розуміє, і годі чекати від таких учнів любові до розв'язання математичних завдань.

Цікаво, що страх перед незрозумілим, незнаним був закладений у людській підсвідомості ще за часів світанку цивілізації, коли тільки зароджувалося людство. Справді, для первісної людини незнайомі звуки з печери чи хащів означали потенційну небезпеку від диких звірів; перекликання на незнайомому наріччі іноплемеників означало, що вони могли змовитися для нападу на стоянку тощо. Отже, можливо, ще з давніх часів, за правилами гарної поведінки, двом людям поруч з іншими людьми не варто розмовляти мовою, яку ті не розуміють. Інакше можна спровокувати прояв ксенофобії, про яку ми розпочали розмову в попередньому параграфі посібника.

Здавна чужинці викликали у багатьох місцевих мешканців (і особливо — у їхніх вождів, лідерів, керівників) певну підозру, інколи — упередженість (бо у НИХ щось не так, як у НАС). У диких племен таврів, що жили майже 2 тисячі років тому на території сучасного півдня України, був страшний звичай просто вбивати усіх іноземців, мандрівників, які потрапляли до їхньої країни.

Спроби ізолюватися від «поганого впливу» інших країн та народів зустрічалися доволі часто. Наприклад, протягом віків, аж до кінця ХІХ століття, японці відмовлялися від будь-яких стосунків з іншими народами та забороняли іноземцям висаджуватися на японських островах. «Залізна завіса» відділяла народи СРСР від інших країн світу. Північна Корея досі обмежує контакти та здійснює суворий контроль над «зовнішніми» стосунками своїх громадян.

Звичайно, було в історії й чимало прикладів допомоги гостям, чужинцям. Мешканці суворих пустель на Близькому Сході, коли до їхньої оселі завітав гість, мали надати йому допомогу, захищати від переслідування, в разі потреби — ціною власного життя, а також нагодувати гостя, навіть якщо для цього треба було зарізати останнє ягня і залишити без їжі свою родину. Такі дивні, на перший погляд, звичаї (які, до речі, відображені у Книзі Книг — Біблії), пояснюються умовами існування цих людей. Якщо в суворій пустелі господар оселі відмовить будь-кому в притулку, їжі та захисті, то й він, у свою чергу, не зможе сподіватися на допомогу після довгих мандрів. Безумовно, ви чули про гостинність до чужинців, що існує і у народів Кавказу, і у народів Півночі, і, звісно, у слов'ян.

2. Формування релігійного антисемітизму

Повернемося до євреїв. З давніх часів, ще з середини І тисячоліття до нашої ери, коли був зруйнований Єрусалимський Храм та знищена єврейська держава в Палестині, значна кількість євреїв була вигнана зі своєї історичної батьківщини та змушена була жити на чужині. Хвилі нових завоювань прокотилися Близьким Сходом, і нові групи євреїв поповнювали діаспору.

Діаспора (грецьке *diaspora* – «розсіяння») – розсіювання, перебування частини певного народу поза межами історичної батьківщини. Серед прикладів – українська діаспора в Канаді, США, Аргентині, Австралії; вірменська – у Росії, Україні, Франції; єврейська – в США, Канаді, країнах колишнього СРСР тощо.

Єврейська діаспора – постійне перебування значної частини єврейського народу поза Єрець-Ізраель (Земля Ізраїля). Термін був введений за елліністичної доби та вживався лише євреями, які говорили грецькою мовою, для позначення добровільного проживання поза Єрець-Ізраель, в протилежність вимушеного вигнання.

Зрозуміло, що культури різних народів відмінні одна від іншої, і це збагачує людство, робить його цікавим та різнобарвним. Але, звичайно, представникам різних культур легше порозумітися, якщо у них є щось схоже в звичаях, і — що особливо важливим було в минулому — у релігії. *Головне ж, чим відрізнялись євреї від своїх сусідів — саме релігією*, що повністю визначала всі культурні традиції євреїв, їх побут, спосіб життя взагалі.

Юдеї сповідували **монотеїзм** (єдинобожжя) на відміну від язичників, що вклонялися багатьом богам. «Єврейський Бог» не був таким «конкретним», «простим та зрозумілим», як боги грецького Олімпу, чи ідоли стародавніх германців.

Та й **моральне вчення**, закладене євреями до Біблії («не вбивай»; «не кради»; «не зажадай добра ближнього твого» тощо) теж дуже відрізнялося від інших норм поведінки («око за око, зуб за зуб»; «переможець завжди правий»; «горе переможеним» тощо).

А коли розпочалася доба сусідства євреїв та християн, то євреї вже мали інші звинувачення. Одне з них, що позначається на відносинах деяких представників різних народів з євреями аж досьогодні — це звинувачення євреїв в тому, що вони є представниками «народу-богобивців».

3. Юдаїзм та християнство

Для того, щоб розглянути історію взаємовідносин євреїв та християн, проаналізувати основи юдаїзму та християнства, не вистачить місця і в багатотомних виданнях. Але ми вважаємо за необхідне зробити декілька зауважень.

Загальновідомо, що християнство сягає коріннями в юдаїзм (так само, до речі, як і іслам, але про це — окрема розмова).

«Єврейські елементи» в християнстві настільки виразні, що це дратувало і дратує багатьох антисемітів. Справді: **Тора** включена до складу християнського канону як Богонатхненна під назвою «Старий Завіт», а сюжети з **ТАНАХа** протягом багатьох століть були головними темами, що надихали геніальних художників християнського світу.

ТОРА – сукупність всіх заповідей Божих, даних народу ізраїльському через Мойсея (єврейська назва Тори – П'ятикнижжя Мойсея).

ТАНАХ – аббревіатура з початкових літер єврейських назв трьох складових його частин – Тора (Закон), Невіїм (Пророки), Ктувім (Писання або Агіографи). Танах включає 50 книг, написаних давньоєврейською мовою в період з XIII–XII ст. по II ст. до н.е.

Бог єдиний, якому вклоняються євреї, був сприйнятий християнством як Бог–Отець. Місце подій, зображених в «Новому Завіті» – **єврейська земля**. Основні **дійові особи Євангелій** – **євреї**. Деякі **єврейські обряди** увійшли до християнського культу, наприклад – свято Песах (Пасха).

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Єврейське походження християнства, єврейські сюжети та персонажі Старого Завіту, що були складовою християнської Біблії, не давали спокою нацистам в Німеччині. Гітлер зі своїми поплічниками не дуже вшановував і християнство. Нацистів дратували «єврейське походження» християнства, «расова всеядність» – бо християнином міг стати представник будь-якої раси чи нації, та моральна проповідь. Зрозуміло, що Гітлеру потрібна була одна релігія – непохитна віра у фюрера та у сформульовані ним ідеї нацизму. Але до ствердження гітлерівської диктатури переслідування віруючих християн не розпочиналися.

Втім, нацисти зажадали... «реформувати» християнство та Біблію! Замість Старого

Основні положення юдаїзму про Створення Богом Всесвіту та людини, моральні категорії були включені до складу християнського віровчення. Канонічні **«Десять заповідей»** вшановуються християнами. Саме ті заповіді, за єврейською традицією, були даровані Богом та записані Мойсеєм на горі Сінай. Він приніс ці заповіді своєму народу – Народу Ізраїлю. Любов до ближнього, та й інші моральні цінності були закладені в основах юдаїзму.

Кінець кінцем, **Іехошуа** (або **Ісус**) народився в єврейській родині...

4. Ісус

Мати Ісуса – Марія, єврейка. Вона, за християнською традицією, завагітніла від Святого Духа, отже, народила вона від Бога. Як би там не було, навіть, якщо євреї не вірили у божественне народження Ісуса, національність у євреїв передається за материнським родом, отже, за Галахою Ісус – єврей.

Крім того, й у Євангеліях – святих книгах християнства – є слова, що свідчать про єврейське самосприйняття Ісуса. Ісус по-своєму тлумачив Закон Мойсея (євреїв з давніх часів називали народом Мойсеева Закону). Ісус, за Євангелієм від Матвія (5, 17), говорив: «Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов, – Я не руйнувати прийшов, але виконати». В іншому фрагменті Євангелія від Матвія (9, 35) ми знаходимо: «І обходив Ісус всі міста та оселі, навчаючи в їхніх синагогах...»; у фрагменті Євангелія від Марка (6, 2): «Як настала ж субота, Він навчати почав у синагозі». Ще в одному місці Євангеліє свідчить, як до Ісуса звертаються «ребє». Хоча, звичайно, це зовсім не означає, що більшість євреїв сприймали Ісуса як вчителя, ребє.

Зауважимо, що далеко не всі євреї вважали вчення Ісуса новою течією в юдаїзмі. Багато із слів та вчинків Ісуса не сприймалося більшістю євреїв як правильні, відповідні основам Закону Мойсея. Наприклад, в Євангелії від Матвія (19, 29),

**З картини Олександра Іванова
«Явлення Христа народу»**

сказано: «І кожен, хто за Ймення Моє кине дім, чи братів, чи сестер, або батька, чи матір, чи діти, чи землі, — той багатократно одержить і успадкує вічне життя». Наведену фразу деякі розуміють так, що відомі 10 заповідей вже не є пріоритетними, бо **головне — вірити й вклонятися Ісусу**; це, так би мовити, — нова заповідь, що є важливішою за ті самі 10 заповідей, які були записані на Скрижалях Завіту та стали основою Закону Мойсея.

Втім, цим далеко не обмежувалися **протиріччя між вченням Ісуса Христа та юдаїзмом**. Послідовники Ісуса вважали його Месією, проте євреї не погоджувалися з цим. Послідовники Ісуса захоплювалися вченням Ісуса та його вчинками — а євреї вважали це відходом від Мойсеева Закону, богохульством та порушенням єврейських традицій тощо.

Отже, якщо не наголошувати на принципових теологічних відмінностях християнства від юдаїзму, можна зробити висновок: ті євреї, що повірили Христу — стали **християнами**, а ті, що не повірили — залишилися **юдеями (євреями)**.

Нарешті, не можна обійти й питання про **розп'яття Христа**. В Євангелії від Матвія та в інших священних книгах християнства досить детально викладена ця історія. Звичайно, тлумачити її можна по-різному. Але можна сказати, що, з одного боку, Ісус звертався до народу з моральними проповідями та пророчив різні події, в тому числі руйнування головної святині євреїв — Єрусалимського Храму. З іншого боку, для євреїв, а особливо для первосвященика та єврейської верхівки, Ісус був небезпечним опонентом, бо в нього був неабиякий вплив на простий люд. А ось римлянами, скоріше за все, Ісус сприймався як глава однієї з численних течій в юдаїзмі — навряд римський прокуратор ретельно досліджував відмінності, скажімо, ідей есеїв та назорей, саддукеїв чи сікарійів: для римлян всі ці євреї були дратівливими елементами, що порушували стабільність країни Римської імперії.

Крім того, не будемо забувати, що Ісуса називали «Царем Юдейським». Хоча він і пояснював — «Царство Моє не від світу цього», та до цього не зобов'язаний був прислухатися прокуратор Юдеї, головним завданням якого було укріплення влади єдиного монарха в Римі — **римського кесаря, імператора**.

**3 картини Ієроніма Босха
«Розп'яття Христа»**

**Папа Римський Іоанн Павло II,
який зняв з єврейського народу
звинувачення в Боговбивстві**

Зауважимо, що всією повнотою влади в Юдеї володів саме **Прокуратор**. За ним було останнє слово — покарати чи нагородити, стратити чи милувати.

Саме його солдати — римські солдати — виконували вирок. Але, за Євангелієм та християнською традицією, головну відповідальність за страту Христа несуть євреї. — Чому? — Тому, що вже через кілька століть християнство стало панівною, державною релігією в Римській імперії. І, звичайно, Рим не міг допустити, щоб віруючі знали, що їх Бога вбила римська держава, під владою якої вони знаходяться! Втім, пройшло майже два тисячоліття, доки Папа Римський зняв з єврейського народу звинувачення у Боговбивстві. Але, по-перше, це рішення стосується лише католиків. А по-друге, релігійний антисемітизм за ці тисячі років настільки ствердився в свідомості багатьох християн, що зруйнувати негативні стереотипи одним рішенням навіть найбільш авторитетного церковного ієрарха було неможливо.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняттям:
 - діаспора;
 - Тора;
 - ТАНАХ.
2. У чому нацисти вбачали «шкідливість» християнства?
3. Які єврейські елементи є в християнстві?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Якими, на Ваш погляд, були найсуттєвіші розбіжності між християнством та юдаїзмом?
2. Як Ви вважаєте, на яких моральних принципах може базуватися порозуміння між євреями та християнами?
3. Чим, на Ваш погляд, керувався Папа Римський, коли він зняв з євреїв звинувачення у Боговбивстві? Чи слідували цьому прикладу керівники інших християнських конфесій?

ДОКУМЕНТ 1

З РОБОТИ М. БЕРДЯЄВА «ХРИСТІАНСТВО ТА АНТИСЕМІТИЗМ»

... Ненависть до цілого народу є гріх, є людогубство, і той, хто ненавидить, має нести відповідальність...

Євреї народ особливої, виняткової релігійної долі. Обраний народ Божий, з-поміж якого вийшов Месія і який знехтував Месією, не може мати історичну долю, схожу на долю інших народів... Мабуть, найбільш вражає, що той, хто зрікся хреста, його несе, ті ж, хто прийняли хрест, так часто розпинали інших.

Справжня ідеологія антисемітизму є ідеологія антисемітизму расового, і це найрозповсюдженіша форма ворожнечі до єврейства. Німеччина класична країна цієї ідеології, її можна знайти у видатних німців, наприклад, у Лютера, у Фіхте, у Р. Вагнера. Євреї оголошуються расою нижчою, відкиненою і ворожою всьому людству. Але при всьому тому ця нижча раса виявляється найсильнішою, що неодмінно перемагає інші раси у вільній конкуренції.

З християнської точки зору расовий антисемітизм є виключно неприпустимим, він непримиримо стикається з християнським універсалізмом. Християнство

проголосило ту істину, що немає елліна і немає іудея. Воно звертається до всього людства і до кожної людини, незалежно від раси, національності, класу і місця людини в суспільстві. Не тільки расовий антисемітизм, але і взагалі расизм не витримує критики з трьох точок зору, з релігійної, моральної та наукової. Він неприпустимий для християнина, який має бачити в кожній людині образ і подобу Божу.

...**Т**і, що ненавидять та розпинають, не можуть зватися християнами, скільки б вони не били поклонів

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 1

1. У чому російський теолог Микола Бердяєв вбачав унікальність релігійної долі євреїв?
2. У чому, на думку християнського теолога, полягає неприпустимість антисемітизму?

ДОКУМЕНТ 2

Євангеліє від Матвія, 27

- 11 Ісус же став перед намісником. І намісник Його запитав і сказав: «Чи Ти Цар Юдейський?» Ісус же йому відказав: «Ти кажеш».
- 12 Коли ж первосвященики й старші Його винувалили, Він нічого на те не відказував.
- 13 Тоді каже до Нього Пилат: «Чи не чуєш, – як багато на Тебе свідкують?»
- 14 А Він ні на одне слово йому не відказував, так що намісник був дуже здивований.
- 15 Мав же намісник звичай відпускати на свято народів в'язня одного, которого хотіли вони.
- 16 Був тоді в'язень відомий, що звався Варавва.
- 17 І, як зібрались вони, то сказав їм Пилат: «Котрого бажаєте, щоб я вам відпустив: Варавву, чи Ісуса, що зветься Христос?»
- 18 Бо він знав, що Його через заздрощі видали.
- 19 Коли ж він сидів на суддевім сидінні, його дружина прислала сказати йому: «Нічого не май з отим Праведником, бо сьогодні вві сні я багато терпіла з-за Нього»...
- 20 А первосвященики й старші попідмовляли народ, щоб просити за Варавву, а Ісусові смерть заподіяти.
- 21 Намісник тоді відповів і сказав їм: «Котрого ж із двох ви бажаєте, щоб я вам відпустив?» Вони ж відказали: «Варавву».
- 22 Пилат каже до них: «А що ж маю зробити з Ісусом, що зветься Христос?» Усі закричали: «Нехай розп'ятий буде!»
- 23 А намісник спитав: «Яке ж зло Він зробив?» Вони ж зачали ще сильніше кричати й казати: «Нехай розп'ятий буде!»
- 24 І, як побачив Пилат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший стається, набрав він води, та й перед народом умив свої руки й сказав: «Я невинний у крові Його! Самі ви побачите»...
- 25 А весь народ відповів і сказав: «На нас Його кров і на наших дітей!»...

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 2

Логічно проаналізуйте вищенаведений текст з Євангелія, де йдеться про суд Понтія Пилата, і спробуйте відповісти на питання:

- 1. Як, на Вашу думку, мав відреагувати Прокуратор Юдеї, коли чув, що допитуваного називають Царем Юдейським?*
- 2. Як, на Вашу думку, ставилися римські аристократи до варварів і, зокрема, до євреїв? Чи міг Прокуратор та його дружина називати єврея праведником?*
- 3. Чи був Понтій Пилат жорстоким та сильним правителем, чи він залежав від народу Ізраїлю?*
- 4. Як Ви ставитеся до фрагменту тексту, де до вуст євреїв вкладаються слова: «На нас Його кров і на наших дітей»? Чи уявляєте Ви, щоб будь-хто говорив таке про себе та своїх дітей після будь-якого вчинку?*

1. Зародження ісламу та євреї

Християнство наклало відбиток на відносини між євреями та мешканцями Європи, серед яких вони жили в діаспорі.

Особлива ситуація склалася в Іспанії. Після того, як у 412 році її завоювали вестготи, євреї піддавалися гонінням. Їх примусово хрестили; обмежували господарське життя – зокрема, забороняли займатися судноплавством та торгівлею, володіти землею. Були часи, коли євреїв взагалі виганяли з країни.

Але з 711 року в Європі розпочалася нова доба – Іспанію захопили араби. Відтоді відкрилася нова сторінка єврейської історії, пов'язана з історією ісламу.

Як відомо, на території Аравії, де в VII ст. виник іслам, жили і євреї, і християни. **Мухаммад** був знайомий і з юдейською, і з християнською традиціями, що згодом знайшло відбиття в ісламі.

Іслам (з араб. – примиренність, покоря волі Божій) – одна з світових релігій, заснованих Мухаммадом (в арабській традиції – Магомет) у VII ст. н.е. на території Аравії, де жили арабські племена. Послідовники ісламу – **мусульмани**.

Священна книга ісламу – **Коран** (з араб. – читання), в якому за часів халіфа Османа були записані всі пророцтва Мухаммада.

**Вид на священне місто ісламу –
Мекку та Чорний Камінь, який називають Кааба.
Він захищений кубічним укриттям, що знаходиться в центрі двору мечеті.
Мухаммад стверджував, що Кааба була освячена праотцем євреїв –
Авраамом та його сином Ісмаїлом,
якого араби вважають родоначальником свого народу**

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Цікаво, що серед пророків, які вшановуються ісламом, є **Ібрахім, Лут, Муса, Нух, Іса** та інші. Неважко здогадатись, що це є імена **Авраама** – праотця євреїв; борця проти язичників єврея **Лота**; **Мойсея** – єврейського законовчителя, що вивів євреїв з рабства єгипетського; будівника ковчега **Ноя**; **Ісуса Христа** – це вже шана християнській традиції.

Мухаммад традиційно зображується із закритим обличчям

Муса та Іса на арабських малюнках зображуються з палаючим німбом

Наприклад, в дискусіях з арабами-язичниками племені курайш, переконуючи їх у істинності віри в Аллаха єдиного, Мухаммад посилався на історію пророка Муси (Мойсея). Тоді, – доводив Мухаммад, – фараон та єгиптяни не повірили словам Муси про силу Бога Ізраїлю, за що Богові довелося покарати язичників.

Мухаммад боровся, передусім, з язичництвом, і проповідував, що милосердний Бог вказував істинний шлях до спасіння усім народам. У своїх проповідях пророк ісламу часто посилався на інших пророків, особливо на тих, кому довелося проповідувати серед язичників. Виключенням був лише Сулайман (Соломон), історія якого була добре знайома арабам ще у доісламські часи.

Мухаммад визнав юдаїзм та християнство як віровчення, що були «законними» та «заповідуваними самим Аллахом». Більше того – серед арабських племен були такі, що сповідували юдаїзм. «Немає примушення до віри!» – проголошував Мухаммад слова Аллаха.

Втім, згодом часи змінилися. Як це часто бувало в історії, засновник ісламу спробував навернути євреїв до своєї віри, і через їх опір розпочав антиєврейські репресії. Євреї потерпали від нападів та утисків прибічників Мухаммада, частина євреїв Аравійського півострову була знищена. Згодом ті, хто залишився, були обкладені великими податками та змушені були підкоритися особливим принизливим законам.

Але вже незабаром євреї стали союзниками арабів, коли останні розпочали свої завоювання. Під час війни арабів з Візантією, яка за часи свого панування в Ерец-Ізраїль вигнала юдеїв з Єрусалима та жорстоко переслідувала їх, євреї вітали нових завойовників, чимало з них влилися до переможного арабського війська.

Протягом кількох десятиліть араби захопили величезні території в Азії, Африці і створили світову державу.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

На сьогодні іслам активно поширюється світом. До мусульманського світу відносять арабські країни Північної Африки та Азії (від Мавританії та Марокко на заході до Іраку та Сирії на сході), а також інші країни Азії (Іран, Пакистан, Бангладеш, Малайзія, Філіппіни, Індонезія тощо). Прибічників ісламу більше в усіх регіонах світу, в тому числі – в США (в основному серед афроамериканців).

2. Ставлення мусульман до іншівірців. Хасдай ібн Шапрут

Слід сказати, що мусульмани досить терпно ставилися до представників інших релігій. Іншівірці каралися лише у разі прямого виступу проти ісламу або спроб навернення «правовірних» до своєї віри.

Звичайно, на іншівірців у мусульманських країнах наклалися певні обмеження, вони мали сплачувати більші податки. Ставлення до іншівірців було різним за різних арабських правителів. Але шанування арабами наукових і культурних досягнень різних народів сприяло тому, що наукові знання стали швидше поширюватися світом.

Після захоплення Іспанії у VIII столітті араби надали євреям свободу віросповідання, дозволили займатися будь-якими видами господарства. Skorиставшись цим, євреї на Піренеях досягли чималих успіхів у землеробстві, ремісництві та торгівлі. Але найцікавішою сторінкою історії євреїв у Іспанії, захопленій мусульманами, був

розквіт єврейської культури в X столітті. Культурною столицею євреїв стала **Кордова**, де знаходилася резиденція халіфів (арабських правителів) династії Омейядів. При дворі були визнані єврейські лікарі, а також вчені, митці.

Найвидатнішою особою «золотого століття» євреїв у Іспанії був Хасдай ібн Шапрут (915–970 рр. н.е.). Чудово освічена людина, він знав латину, єврейську, арабську та грецьку мови.

Завдяки глибоким знанням медицини його наблизив халіф Абд ар-Рахман, зробивши своїм особистим лікарем. Довіривши своє здоров'я, а це означає – і життя, халіф почав доручати Хасдай ібн Шапруту все більш відповідальні державні справи. Маючи чудові здібності, досконало знаючи латину – мову міжнародного листування та дипломатичних відносин, Хасдай ібн Шапрут став радником арабського правителя та одним з найвпливовіших та найавторитетніших людей в Кордові.

Використовуючи свою владу та знання для розквіту держави, Хасдай

**Фрагмент тексту
Корану (VIII ст.)**

Вид Кордови VIII століття

не забував і про свій народ. За його сприяння розквітла єврейська вченість та культура в Іспанії, поліпшилося життя євреїв на півдні Франції. Ібн Шапрут цікавився становищем євреїв у різних країнах, в тому числі – в Хозарії, з правителем якої листувався.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Листування вельможного кордовського єврея з хозарським каганом, що збереглося до наших часів, є унікальним за важливістю історичним джерелом. Хасдай ібн Шапрут писав про своє надзвичайне бажання відвідати єврейське царство та засвідчити свою повагу до його царя, а також ставив чимало запитань – про розміри держави та її природні умови, про міста та військо, а головне – намагався з'ясувати, з якого коліна Ізраїлю походить хозарський цар, хто правив до нього та якою мовою говорять в державі. Хозарський каган Йосеф отримав послання з Кордови, і досьгодні дійшли дві відповіді: коротка та розширена версії листа. Йосеф повідомляв про походження свого народу від потомків легендарного Ноя, розповів про історію прийняття юдаїзму в Хозарії, перерахував каганів-юдеїв та описав свою країну. Іронія історії полягає в тому що, Хозарський каганат існував кілька століть, а цей лист було відправлено до Хасдая ібн Шапрута не пізніше 961 року – за кілька років до розгрому Хозарської держави військами київського князя Святослава.

На початку XI століття Кордовський халіфат розпався на декілька держав, але становище євреїв залишалося стабільним. Правителі досить прихильно ставилися до євреїв, користувалися послугами єврейських фінансистів та політичних радників, часто складали протекцію єврейським вченим та літераторам.

Представники верхівки єврейського суспільства наслідували єврейські традиції, але, разом з тим, цікавилися світською культурою, володіли івритом і арабською мовою.

Втім, у XII столітті розпочався контрнатуп християнського світу на арабів, що визначило і подальшу долю євреїв.

Сторінки з листування Хасдая ібн Шапрута з каганом Йосефом

3. Реконкіста та нові умови життя євреїв в Іспанії

Реконкіста (з ісп. – відвоювання) – контрнаступ християн, відвоювання народами Піренейського півострову у VIII–XV ст. територій, що були захоплені арабами та берберами (які пізніше отримали загальну назву маври).

Відвоювання християнами Іспанії у арабів продовжувалося до XIV століття. Рівень розвитку культури християнських завоюників був набагато нижчим, ніж у переможених мусульман, що вимагало певних кроків від католицьких правителів.

Частина мусульманського населення втікала від християнської влади, і до новоствореної державної адміністрації християнські королі стили залучали євреїв – дипломатів, фінансистів, лікарів. Католицькі правителі в Іспанії виділяли їм міські квартали, надавали привілеї.

На початку XIV століття євреї Іспанії мали досить широку автономію, стабільний рівень матеріального добробуту.

Але згодом економічна конкуренція з християнами, що супроводжувалася релігійним нетерпінням, погіршила умови життя євреїв у християнській країні.

Незабаром це призвело до погромів і, врешті-решт, до драматичного вигнання євреїв з Іспанії.

Вигнання євреїв з Іспанії.
(Картина художника Еміліо Сала Франсеса)

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняттям:
 - іслам;
 - мусульмани;
 - Коран;
 - реконкіста.
2. Хто був засновником ісламу?
3. Яким було ставлення мусульман до іншовірців у VIII–X столітті?
4. Яку роль в єврейській історії відіграв Хасдай ібн Шапрут?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Як Ви вважаєте, які ідеї юдаїзму та християнства використовував Мухаммад у своїй боротьбі проти язичників?
2. Якими були передумови того, що євреї стали союзниками арабів в управлінні країнами?
3. Чому, на Вашу думку, іслам швидко поширюється сучасним світом, і не тільки в Азії, але й в таких країнах, як Франція, США?

З КОРАНУ**112****ОЧИЩЕННЯ (ВІРИ)**

і́м'ям Аллаха Милостивого, Милосердного!

- 1**. Скажи: «Він – Аллах – Єдиний,
- 2**. Аллах – Той, до Кого прагнуть,
- 3**. не народив і не був народжений,
- 4**. і ніхто не був рівним Йому!»

(переклад М. Якубовича)

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

Порівняйте деякі принципи віри, викладені в сурі 112, з відповідними принципами в юдаїзмі та християнстві.

§ 4 «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

1. Інквізиція та переслідування євреїв у Європі

Умови життя в Іспанії майже до середини XIV століття були значно кращими, ніж в інших християнських країнах Європи, де євреї переслідувалися, а згодом і взагалі виганялися. Так, з Англії вони були вигнані у 1290 році, з Франції — у 1182, 1306, 1394 рр., з Австрії — у 1421 р.

Але згодом погіршувалося і становище євреїв у Іспанії. Боротьба з мусульманами під час Реконквісти посилювала релігійний фанатизм християн, що все частіше спрямовувався і проти іновірців-євреїв. Крім того, за умов обмеженості внутрішнього ринку, **християни намагалися позбутися в першу чергу конкуренції з боку євреїв-ремісників та торговців.**

Формою тиску на євреїв стали так звані «релігійні диспути» між священниками та рабинами, організовані християнами для доказу «переваг християнства» та «шкідливості» для суспільства

Король Філіп Август виганяє євреїв з Франції у 1182 році

(мініатюра з французької хроніки 1321 р.)

Карта вигнання євреїв з європейських країн

Диспут між християнами та євреями
(з малюнка середньовічного художника)

юдаїзму. Зрозуміло, що, незважаючи на хід дискусії, її наслідками все частіше ставало насильство над євреями, яких звинувачували в «організації» стихійних лих, епідемій, голоду.

У 1391 році майже по всій Іспанії прокотилися жакливі єврейські погроми, під час яких майже 50 000 євреїв було вбито, а 100 000 примусово навернуто до християнства. Євреї вважали своїх примусово хрещених сородичів «анусім» – «жертвами насильства». Християни ж презирливо називали їх «марранами» (свинями) або «конверсос» (вихрестами).

Антиєврейські закони не розповсюджувалися на хрещених євреїв, що мали можливість спокійніше займатися ремісництвом та торгівлею, але це не влаштовувало їхніх християнських конкурентів.

Коли в 1478 році католицька церква створила сумнозвісну організацію – інквізицію, покликану виявляти і карати єретиків, нова хвиля репресій накрила і євреїв.

Інквізиція (з лат. inquisito, повна назва Inquisitio haereticae pravitatis – розслідування викривленої ересі) – особливий слідчий та судовий орган при католицькій церкві для переслідування «єретиків» – відступників від християнства та «звільнення їхніх тіл» від гріха через жорстокі тілесні тортури. Вироком єретикам була смертна кара. Прилюдні страти отримали назву «аутодафе» – акти віри, що перетворилися на масові глядацькі заходи. Назву «Інквізиція» цей орган отримав на скликаному папою Інокентієм III Четвертому Лютеранському соборі (1215). У 1231–1235 папа Григорій IX низкою постанов виключив виявлення єретиків та розслідування їхніх справ з відомства єпископських судів та передав ці функції спеціальним уповноваженим-інквізиторам і до 1232 р. запровадив постійні суди інквізиції в ряді країн. У 1255 р. інквізиція діяла в багатьох країнах Західної та Центральної Європи.

Через численних шпигунів та інформаторів інквізитори постійно стежили за «новими християнами», підозрюючи їх у прихованому сповіданні юдаїзму. Чимало анусім дійсно продовжували вважати себе євреями. Але страшним тортурам були піддані тисячі євреїв – і «таємні євреї», і ті, хто змушений був зректися своєї віри. У 1483 році на чолі іспанської інквізиції став жорстокий **Томас Торквемада**, під керівництвом якого переслідування анусім набули нечуваних масштабів. Католицька церква прийшла до ідеї повного вигнання євреїв з Іспанії.

Аутодафе («акт віри») – публічна страта еретиків за наказом інквізиції

Томас Торквемада – один з найвідоміших та найжорстокіших керівників іспанської інквізиції. Ініціатор вигнання євреїв з Іспанії.

2. Вигнання євреїв з Іспанії

У березні 1492 року, за правління іспанського короля Фердинанда Арагонського та королеви Ізабелли Кастильської був виданий королівський декрет про вигнання всіх євреїв з Іспанії, що й було здійснено. Єврейські вигнанці прямували до Португалії, а також Італії, Нідерландів, мусульманських країн. **З вигнанням євреїв з Іспанії фактично було завершено процес витіснення євреїв із Західної Європи.**

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

До вигнання євреїв з Іспанії та наслідків цієї драматичної події здавна була прикута увага істориків. Цікавим є збіг року вигнання євреїв – 1492-й – з роком відкриття Христофором Колумбом Америки. Є свідчення, що серед членів екіпажів іспанських кораблів, які вирушили через океан, були євреї за походженням. А деякі історики стверджують, що й сам Христофор Колумб був євреєм-вихрестом, що шукав свого щастя за межами Іспанії.

Втім, важливішим є те, що після вигнання євреїв економіка Іспанії переживала серйозні труднощі через відтік капіталу євреїв-банкирів та виїзд вправних єврейських ремісників. Тому для підйому іспанської економіки необхідні були надзвичайні заходи – пошуки «нових шляхів до Індії» через Атлантичний океан, сподівання на багату здобич, скарби з нових земель тощо. «Новий шлях до Індії» через Атлантику виявився хибним, але він привів іспанців до нечуваних скарбів Нового Світу – Америки.

Цікаво й те, що один турецький правитель, за історичними свідченнями, казав, що до вигнання євреїв з Іспанії він вважав короля Фердинанда та королеву Ізабеллу розумними монархами, а після едикту він радо запросив євреїв до своєї країни. Євреї й насправді сприяли швидкому розвитку в Туреччині торгівлі та ремесел (особливо – збройної справи), поширенню наукових знань. Чи випадковим є той факт, що згодом саме Туреччина, єдина з ісламських країн, кинула виклик могутнім християнським країнам, у тому числі – Росії, претендуючи на панування в регіоні?

І останнє. Усі положення королівського едикту 1492 року про вигнання євреїв з Іспанії офіційно й остаточно були скасовані лише... в 1968 році, майже через п'ятисячоліття після його прийняття. Стільки часу знадобилося церкві та іспанському суспільству для сприйняття ідей віротерпимості.

3. Хрестові походи

З курсу історії середніх віків ми знаємо про причини хрестових походів, серед яких найважливішими були економічні.

По-перше, обмежений середньовічний ринок витісняв знатних, але безземельних дворян, для яких війна на Сході була не тільки задоволенням войовничих амбіцій, але й давала сподівання на отримання багатств. Земля не могла прогодувати сільське населення, численність якого зростала, в містах теж були «зайві» робочі руки. За таких умов велика кількість людей була готова йти із своєї країни за кращою долею.

По-друге, купці християнських країн прагнули відкриття торгових шляхів на Близький Схід, чому перешкоджали мусульмани.

До такої економічної ситуації додалися ідеологічні, релігійні чинники. На Клермонському Соборі в листопаді 1095 року папа римський Урбан II закликав християн звільнити Святу Землю від «невірних».

Так розпочалася майже 200-річна доба хрестових походів. Хрестоносці проголосили своєю метою війну проти «ворогів Христових» у Палестині. Але шлях до Святої Землі був дуже довгим і важким, пролягав через різні країни і землі.

Воїнів «війська Христового», що керувалися виключно ідеями звільнення християнських святинь, було серед хрестоносців не так вже й багато. Хрестоносцями ставали і лицарі, і монахи, і селяни. Значну частину войовничих загонів складали шукачі пригод і багатств, авантюристи, а інколи й просто злодії. Тому від хрестоносців часто потерпало місцеве населення.

За логікою багатьох хрестоносців, не варто було чекати зустрічі з «ворогами Христовими» — мусульманами — в Палестині, коли такі «вороги», що «винні» в розп'ятті Христа — євреї — живуть поруч, у Європі. Проходячи повз міста, де жили євреї, хрестоносці казали один одному: «Ось ми йдемо помститися ісмаїлітам, аж ось перед нами євреї, предки яких розп'яли нашого Спасителя, — помстимося спочатку їм!» І жорстокі єврейські погроми відбулися в країнах, через які йшли загони хрестоносців. Масові вбивства євреїв відбулися у Вормсі, Кельні, Майнці, Шпеєрі. Крім Німеччини, насильство й пограбування потрясли Англію й Францію.

В Майнці та деяких інших місцях євреї чинили збройний опір погромникам. Але сили були нерівними, і тисячі євреїв, у тому числі жінок та дітей, були знищені. У захоплених хрестоносцями містах більшість з тих, хто залишився, продавалися в рабство.

**Папа Урбан II проголошує
Перший Хрестовий похід
в Клермоні у 1095 р.**

**Лицар-хрестоносець
(1095 р.)**

4. Звинувачення євреїв. «Кривавий наговір»

У середньовіччі євреї потерпали не тільки від хрестоносців. У 1144 році в Англії виник новий прояв антисемітизму — сумнозвісний «кривавий наговір» («кривавий наклеп»). Згідно до нього, євреїв стали звинувачувати у використанні крові християн у «таємничих та жорстоких» єврейських обрядах.

Як відомо, за юдейською традицією, освяченою Торою, євреї, на відміну від самих християн, не використовували навіть крові тварин у їжі. На безглуздість звинувачень євреїв у «кровожерливості» звертали увагу і деякі церковники, дворяни-християни. Але ксенофобія, звісно, не потребує логіки або доказів, і «криваві наклепи», а також звинувачення євреїв у спалюванні християнських святинь слугували приводом для масових єврейських погромів.

Крім того, з чужинцями-євреями, що мали дивні, з точки зору християн, традиції та звички, стали пов'язувати нещастя та лиха — будь то неврожаї чи масові захворювання.

Під час жакливої епідемії чуми у 1348—1349 роках, коли померла майже третина населення Європи, смертність серед євреїв виявилася нижчою, ніж серед представників інших народів. Це було додатковим «аргументом» для звинувачень євреїв у чаклунстві і, знов таки, вбивствах.

Іноді місцеві мешканці сподівались, що вбивства євреїв допоможуть їм уникнути епідемії. Тоді тільки в Німеччині були знищені 60 великих і 150 малих єврейських общин.

Книжкова мініатюра періоду хрестових походів, що зображує двох євреїв, над головами яких занесені мечі хрестоносців (Франція, біля 1250 р.)

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Менша смертність серед євреїв не вперше дратувала інших місцевих жителів та їхніх правителів. Подібне відбувалося ще в стародавні часи, коли, за Біблією, євреї були рабами на землі єгипетській.

Але таке явище можна пояснити досить просто — його важливою передумовою було дотримання особистої гігієни, складової юдейської традиції. Ритуальне омовіння рук перед їжею, обов'язкове омовіння жінок у мікві, а також певні правила приготування їжі давали носіям таких традицій переваги у протистоянні інфекційним захворюванням. Навіть вимога кошруту не змішувати м'ясну їжу з молочною позитивно впливає на здоров'я людини. Недарма популярна в наші часи «система роздільного харчування» так само пропонує не вживати в один прийом їжі м'ясні продукти разом з молочним, тому що це шкодить травленню. Отже, це є цікавим прикладом розумності певних релігійних традицій... і бездумного ставлення до його носіїв.

Німецька гравюра XV століття, що ілюструвала «кривавий наговір» на євреїв. Зображує євреїв, які, згідно до звинувачень, беруть кров у християнського хлопчика Симона для ритуальних обрядів

У XIII столітті в європейських країнах католицька церква встановила, що євреї мають носити на одязі спеціальний знак — жовте коло, що відрізняло їх від інших людей. Крім цього, вони піддавалися економічним обмеженням, відчували на собі особисте приниження. Так, євреї не могли жити з християнами в одному домі. Єврей не міг займати посаду, на якій він мав би підлеглих-християн. Було обмежено пересування євреїв під час християнських свят та інше.

У деяких країнах Європи, наприклад — на півдні, становище євреїв ставало сприятливішим. Були приклади, коли королі, феодалы, священники чи папа римський проголошували несправедливість та брехливість «кривавих наговорів» та інших звинувачень проти євреїв, інколи навіть приймали конкретні дії проти погромників.

Але маховик фанатичного переслідування євреїв — «не таких, як усі», «чужих» — набував таких масштабів, що все більше євреїв переконувалися у неможливості подальшого проживання поруч з фанатичною черню.

За таких умов євреї цілими общинами переселялися на схід, туди, де місцеве населення приязніше ставилося до чужинців. Євреї прямували до **Польщі й Литви**, і це переселення стало масовим з XV століття. Так все більше євреїв опинялося і на українській землі, де вони інколи зустрічалися з потомками тих євреїв, що оселилися тут на тисячу років раніше.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняттям:
 - інквізиція;
 - аутодафе;
 - «кривавий наговір».
2. Коли був виданий королівський декрет про вигнання всіх євреїв з Іспанії?
3. Від яких звинувачень потерпали євреї в середньовічній Європі?
4. Які події історії XX століття нагадують Вам середньовічні вимоги до євреїв носити спеціальний знак на одязі?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Назвіть причини вигнання євреїв з країн Європи.
2. Використовуючи матеріал цього параграфу та курсу історії середніх віків, спробуй визначити наслідки хрестових походів для європейської історії взагалі та для історії євреїв зокрема.

ДОКУМЕНТ

З РОБОТИ Ф. КАНДЕЛЯ «КНИГА ЧАСІВ ТА ПОДІЙ. ІСТОРІЯ РОСІЙСЬКИХ ЄВРЕЇВ».

...У 1241 році розповсюдилися чутки про те, що монголи, які вдерлися до Європи, є родичами євреїв і покликані ними для того, аби позбутися влади християнських народів. У Франкфурті-на-Майні розлючений натовп увірвався до єврейського кварталу, внаслідок чого було вбито сто вісімдесят чоловік. У 1264–1267 роках прокотилася хвиля погромів по німецьких містах. В Зінцігі були спалені в синагозі 72 єврея. У Вайсенбурзі колесували 7 євреїв за звинуваченням у вбивстві християнського хлопчика, – серед них загинув і чернець, який до цього перейшов до юдаїзму... У 1298 році німецький дворянин Риндфлейш – «бичаче м'ясо» – зібрав натовпи різного зброду і розгромив 120 єврейських общин... У 1336 році в Німеччині бешкетували селянські ватаги, які знищили близько 110 общин. У Франції на початку XIV століття євреїв звинуватили в отруєнні колодязів за допомогою найнятих ними прокажених, – і нова хвиля гонінь прокотилася країною... Багато німецьких міст прийняли рішення не пускати до себе євреїв принаймні найближчі двісті років. Але їхнє економічне значення було настільки великим, що вже через кілька років ці ж самі міста знову відкрили євреям свої брами...

Феликс Кандель. Книга времен и событий. История российских евреев. – Т. 1. – Части первая и вторая. – М.: Мосты культуры, 2002. – С. 47–48.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

1. Представники яких верств населення брали участь у антиєврейських акціях? Про що свідчили масштаби єврейських погромів, які прокотилися Західною Європою?
2. Як Ви вважаєте, чи існувала історична можливість недопущення масових вбивств євреїв у середньовічній Європі?
3. Яку роль відігравали євреї в економіці Західної Європи?

1. Поява євреїв на території сучасної України

Хозари, що зібралися в шатрі
(сучасний малюнок)

Історична доля євреїв тісно пов'язана з історією слов'ян, історією українського народу. Як відомо, перша згадка про євреїв на території сучасної України відноситься до I ст. н. е. Це були грецькі написи на мармурових плитах, що знайшли археологи в Керчі. Євреї потрапляли до **Криму** з Греції, Риму, Візантії; були й шляхи до Причорномор'я з Вавилонії — через Кавказ.

Окремою сторінкою взаємовідносин євреїв та слов'ян є історія **Хозарського каганату** — однієї з перших держав у Східній Європі, що виникла в середині VII століття на Нижній Волзі та Північному Кавказі. Хозари торгували із слов'янами, деякі слов'янські племена сплачували їм данину. З арабами Хозарія воювала і, як писав видатий український історик і політик

Михайло Грушевський, виконувала роль бар'єра, «буфера» між арабськими арміями та Східною Європою.

У 30-х роках VIII ст. Хозарський хан Булан прийняв юдаїзм, а на початку IX століття хозарський каган Овадія (Обадія) проголосив юдаїзм державною релігією в каганаті. Чому саме юдаїзм був обраний каганом? Вочевидь, це визначили політичні чинники. Внутрішні були пов'язані з необхідністю укріплення державної влади, чому не сприяло язичництво з його політеїзмом. Зовнішньополітичні чинники визначалися протистоянням Хозарії двом сильним опонентам — християнській Візантії та мусульманському арабському світу. Прийняття християнства або ісламу неодмінно мало привести до ідеологічної, а отже — і політичної залежності каганату. Тож у Овадії був не такий вже великий вибір, і зупинився він на юдаїзмі.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Цікаво, що про прийняття Овадією юдаїзму існує міф, згідно якого каган влаштував своєрідний конкурс між послідовниками християнства, ісламу та юдаїзму. Ставлячи різні питання, правитель, зокрема, запитав: яку релігію ви порадите, крім своєї? Християнин і мусульманин назвали юдаїзм, і Овадія зробив вибір на користь Закону Мойсея. Звичайно, нам відразу згадується міф про обрання київським князем Володимиром християнства. За цією історією, фабула якої, як бачимо, слов'яни запозичили у хозар, у «конкурсі релігій» на Русі перемогло християнство.

За правління Овадії до каганату переселилося багато євреїв з мусульманських міст, а також з Візантії, де вони піддавалися переслідуванням. Євреї заселили цілі квартали в багатьох хозарських містах.

Хозарія була відомою не тільки дорогоцінним «хозарським хутром» (пізніше ця слава перейшла до «руського хутра»), але й віротерпимістю між юдеями,

християнами, мусульманами та язичниками.

Про цю юдейську державу в X столітті дізнався Хасдай ібн Шапрут і написав листа тодішньому кагану Йосефу. Саме з листа Йосефа до кордобського вельможі історики отримали унікальну інформацію про Хозарію.

Але вже в 60-х роках X століття київський князь Святослав розгромив Хозарське царство, і наприкінці X століття воно було остаточно зруйноване.

Перші відомості про проживання євреїв у **Києві** відносяться до X ст. Серед них були ті, що прийшли до слов'янських земель з Європи, і хозарські євреї. Два квартали в Києві, де мешкали євреї, називалися «Козари» (від слова «хозари») і «Жидове» (так у деяких слов'янських мовах називали євреїв).

Хозарський воїн
(сучасний малюнок)

Жид (з польск., чеськ. – єврей) – давня лексична норма української мови, яка вживалась у значенні «єврей» і не мала жодного негативного відтінку. У сучасній російській мові це слово вважається образливим. Відомий дослідник єврейської історії С. Гольдельман щодо цього писав: «...термін «жид» є властивий українській мові, як теж іншим слов'янським мовам (наприклад, польській, чеській, білоруській), уживання його в загальних мовах є природне і не має зневажливого характеру, як у мові російській... Взагалі я засадничо ніколи не погодився б на вживання терміну «єврей» у моїх українських працях, бо добачав би в тому святенництво і боягузтво.»

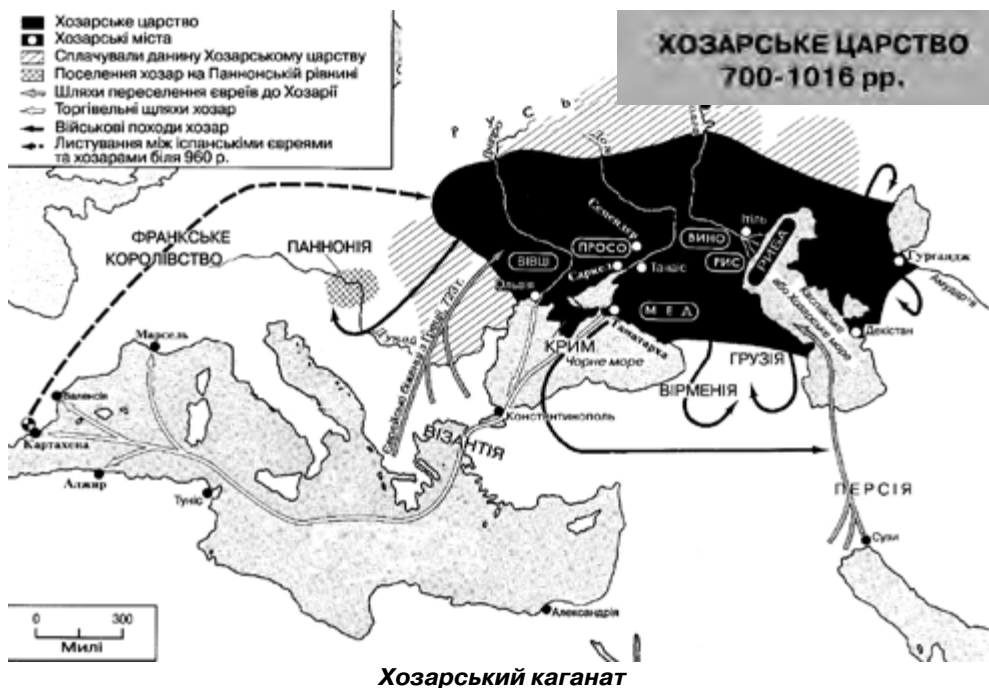
РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Ми інколи не знаємо, що є образливим для представників різних груп людей, різних націй. І це може спричинити до, принаймні, неприємних ситуацій. Якщо в США чи Канаді чорношкіру людину назвати «негром», то це буде досить серйозною образою, виявом расизму. Людей із чорною шкірою прийнято називати в Америці «афроамериканцями».

Ми звикли до слова «грек», пишемо на картах – «Греція». Але для представників цієї балканської країни слово «грек» є образливим. Якщо замислитись, можна зрозуміти, як вони називають себе, – елліни, і країну свою вони гарно звуть Елладою.

Ніхто зараз не вимагає переписування карт або здійснення чергової реформи мови. Але знати такі речі сучасній освіченій людині не завадить.

Євреї жили і в інших землях Київської Русі. У Володимир-Волинському князівстві вони з'явилися в XI столітті, в Чернігові – з XIII століття.

У XIII–XV століттях швидко зростало єврейське населення в Польщі та Литві, куди переселялися євреї із Західної Європи. Польські королі надавали їм привілеї, свободу підприємницької діяльності, захист від переслідувань. Але ставлення до євреїв польського населення і особливо церковників було іншим, часто – ворожим.

Євреї були інтегровані до соціально-економічного життя України XVI–XVIII ст. Але українсько-єврейські відносини були складними і суперечливими. Їх визначали, передусім, соціально-економічні та національно-релігійні чинники.

2. Соціально-економічні передумови українсько-єврейських взаємин у XV–XVII століттях

З іншого боку, за Литовськими статутами 1566 і 1569 рр. права євреїв на підлеглих Польщі землях встановлювалися практично нарівні з правами шляхти, що не поліпшувало ставлення українського населення щодо євреїв.

Поширення явищем була єврейська корчма. Але особливо велику питому вагу складали євреї серед орендарів, які нещадно експлуатували українських селян.

Так, у володіннях роду Острозьких було близько 4 тис. орендарів-євреїв, а у 1616 р. **більше половини українських земель, що були під владою Польщі, орендувалися єврейськими підприємцями.** Прагнучи повернути з прибутком вкладені ними гроші за кілька років, вони нещадно експлуатували селян. Нерідко орендар вимагав, щоб селяни працювали на нього по шість-сім днів, виганяючи їх у поле за допомогою магнатських слуг.

Іншою формою оренди стало надання тимчасової **монополії на виробництво і продаж горілки та тютюну.** Це давало можливість орендареві монопольно встановлювати високі ціни на ці продукти, що, зрозуміло, відчували споживачі – українці.

ІСТОРИКИ СВІДЧАТЬ...

...Ничто так не тяготило и не оскорбляло русского народа, как власть иудеев. Паны, ленясь управлять именьями сами, отдавали их в аренды иудеям с полным правом панского господства над хлопами. И тут-то не было предела истязаниям над рабочею силою и духовною жизнью хлопа... Отдавать именья на аренды казалось так выгодным, что число иудеев-арендаторов увеличивалось все более и более, и Южная Русь очутилась под их властью. ...Крестьянам не дозволялось ни готовить себе напитков, ни покупать их иначе как у жидов, которым пан отдает корчму в аренду.

(Н. Н. Костомаров. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий).

...Міста под польським режимом... занепадають, відстають все більше від сучасного прогресу економічного і культурного життя і разом з тим набувають все більш інородного характеру. ...Залишки торгівлі і промислу потрапляють до рук євреїв, незважаючи на всі спрямовані проти них заборони та обмеження.

(М. Грушевський. Ілюстрована історія України)

Для становища, що склалося, показовими були слова одного польського магната: «Ми завжди обдирали українських селян єврейськими кігтями». Як слідство, євреї сприймалися українським населенням як **союзники польської шляхти** в соціально-економічному та духовному поневоленні. А ненависть українського селянства до своїх польських та єврейських гнобителів поширювалася на всіх євреїв, в тому числі незаможних, які не мали жодного відношення до експлуатації українських селян.

3. Ідеологічні та соціально-психологічні чинники українсько-єврейських взаємин

Достатньо висвітлені в літературі **національні чинники** визвольної війни українського народу. Польська шляхта презирливо ставилася до православ'я — «холопської віри», до української мови й культури. Дискримінація української мови, освіти викликали глибоке обурення українців. Винними ж у цьому пригніченні українці вважали не тільки поляків, але й євреїв.

Важливими були ідеологічні чинники в українсько-єврейських взаєминах. У XVII столітті, як і в попередні часи, ідеологія здебільшого була представлена

В єврейській корчмі

у формі релігії, тому мова йде про **релігійні чинники**. З одного боку, християнство з давнини підтримувало антисемітські настрої, звинувачуючи євреїв у «боговбивстві», організовуючи «криваві наклепи» тощо. Формувався образ євреїв як «ворогів Христових», чужинців, що протистояли цінностям добропорядних християн. З іншого боку, в Речі Посполитій православні потерпали від шаленого тиску з боку католицької церкви. Закривалися православні церкви і монастирі. Водночас будувалися католицькі храми, заохочувалася місіонерська діяльність католицьких орденів, зневажалися релігійні почуття православних та відбувалося примусове навернення (нерідко насильницьке) до уніатства чи католицизму.

Були й **соціально-психологічні чинники**, що визначали українсько-єврейські взаємини. Євреї відрізнялися від українців (як і будь-якого іншого народу Європи) традиціями, звичаями, суспільною організацією. Вони були «не такі, як усі» і, до того ж, зводили бар'єри самоізоляції. Це, з одного боку, зумовило врятування єврейського народу від асиміляції протягом тисячолітньої історії в діаспорі, а з іншого боку — сприяло пробудженню ксенофобських проявів з боку сусіднього неєврейського населення. При цьому в українській національній свідомості формувався стереотип єврея-гнобителя, хитрого та жадібного, підступного і, навіть, дужого, що примушує українців до дурних звичок. В одній з українських пісень є такі слова:

*«Як іде український козак то й корчму минає,
А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає...»*

Усі ці чинники й зумовили ті жахливі для євреїв події, які відбулися під час повстань — Визвольної війни українського народу у XVII столітті, Коліївщини тощо.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Хто й коли проголосив юдаїзм державною релігією в Хозарському каганаті?
2. Якими були передумови оголошення Овадією юдаїзму державною релігією в Хозарському каганаті?
3. Розкажіть про відносини між хозарами та слов'янами.
4. Коли з'явилися перші відомості про перебування євреїв у Києві?
5. Як Ви розумієте слова польського магната «Ми завжди обдирали українських селян єврейськими кігтями»?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Чому видатний український історик Михайло Грушевський вважав, що знищення київським князем Святославом Хозарського каганату зробило Русі злу послугу? Які геополітичні та військові аспекти він мав на увазі?
2. Чому основними заняттями євреїв на території України були торгівля та орендарство? Як це позначилося на українсько-єврейських взаєминах?
3. Назвіть національні, релігійні, соціально-психологічні чинники українсько-єврейських взаємин у XVII ст.

**З РОБОТИ Ф. КАНДЕЛЯ
«КНИГА ЧАСІВ ТА ПОДІЙ. ІСТОРІЯ РОСІЙСЬКИХ ЄВРЕЇВ».**

... До середини XVII століття вже визначилися ті обставини, що призвели до страшної катастрофи. Пани були католиками, селяни – православними. Православ'я вважалося у католиків «холопською вірою», його намагалися знищити шляхом примусових церковних уній. На селян пани дивилися як на нижчу расу. Вони задарма обробляли панську землю і сплачували багато податків – за пасовиська, млини, рибальство, за кожен вулик і з кожного вола... Антагонізм був жахливим, нічого спільного не було у пригнобленого з гнобителем – ані віри, ані мови, ані народності. Ніщо не могло пом'якшити відносини між паном і холопом, між католиком і православним, між поляком і українцем. Але пан чи магнат частіше за все був далеко, і селяни стикалися безпосередньо з євреєм-орендарем. Формально він ставав на місце пана, певною мірою він одержував ту владу над селянином, котра належала землевласнику, і мав – за дорученням пана – стягати з селянина максимальний прибуток...

Феликс Кандель. Книга времен и событий. История российских евреев. – Т. 1. – Части первая и вторая. – М.: Мосты культуры, 2002. – С. 113–114.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

1. У чому, на думку автора тексту, були протиріччя між польською шляхтою та українським селянством?
2. Чому ненависть українських селян до панів-експлуататорів перекидалася на євреїв?

§ 6 ЄВРЕЇ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Визвольна війна українського народу та єврейські погроми

Євреї відігравали важливу роль в соціально-економічному та політичному розвитку України XVI–XVIII ст. Втім, одночасно із економічним співробітництвом між євреями та українцями було чимало протиріч, поряд із добросусідством в селах та містечках траплялися вражаючі факти насильства та масових вбивств, що супроводжували національно-визвольну війну українського народу в середині XVII ст.

Звичайно, будь-яка війна, в тому числі й національно-визвольна, супроводжується насильством. У попередньому параграфі ми розглядали різні аспекти українсько-єврейських взаємин, які визначали масштаби та трагізм масових єврейських погромів під час війни.

Картини жаклих погромів, масових вбивств схожі як в українських, так і в єврейських, і в інших джерелах. Отже, достовірність фактів трагічних подій XVII ст. досить очевидна.

ЗВЕРНИ УВАГУ!

Перед тим, як викладати наступні факти, необхідно зауважити кілька важливих моментів.

По-перше, наводячи ці приклади, ми переконані, що **в історії не має бути «білих плям», не має бути замовчування фактів**. Навіть, якщо ці факти неприємні — люди мають право знати все. Але, водночас, дуже важливо мати обґрунтоване наукове пояснення цих фактів, розуміти передумови певних подій.

Ніхто не вимагає погоджуватися зі злочинами, масовими вбивствами чи тортурами. Але з'ясування їх причин дає змогу **не виправдовувати, а розуміти мотиви людських вчинків**. Наприклад, ми знаємо про злочини середньовічної інквізиції проти тисяч людей, але, розуміючи історичні умови тих часів, ми не можемо за-суджувати за ці злочини сучасну католицьку церкву.

З цим пов'язаний ще один момент — необхідність дотримання історичного підходу до аналізу подій. **Не можна з моральних позицій сьогодення**, що ствердилися і є справедливими нормами в демократичному суспільстві, **давати моральні оцінки подіям минулого**. Те, що сьогодні є нормою цивілізованого ставлення до людей, в минулому здавалося дивним і незрозумілим; милосердя до слабших могло виглядати як прояв слабкості духу. І навпаки, насильство, що диктувалося умовами війни, на сьогодні може виглядати як нічим не виправдана жорстокість.

Можна було б зробити ще чимало зауважень, передуючи розповіді про складні та драматичні події. Але зауважимо останнє: один з важливих принципів історичного дослідження, який запропонував ще давньоримський історик Тацит — **«без гніву і пристрасті»**.

Ксьондзи (з польск. ksiądz) — католицькі священники в Польщі.

Костьол (з польск. kościół) — польський католицький храм.

Козаки

А тепер уже можемо звернутися до фактів.

У ході національно-визвольної війни українці знищували і польських ксьондзів, і євреїв — союзників польської шляхти.

У відомому українському документі — «Літописі Самовидця» — читаємо: «Де тільки знайшлися шляхтичі, замкові слуги, євреї, міські власті — всюди їх вбивали, не жаліючи жінок та дітей, грабували маєтки, палили й руйнували костьоли, спустошуючи шляхетські замки та маєтки, єврейські подвір'я, не залишаючи жодного. Рідко хто тоді не обагрив рук кров'ю і не взяв участі в пограбуваннях маєтків... Більше всього євреїв пропало в Немирові і Тульчині — незліченна кількість».

Про це ж пише відомий історик М. Костомаров.

ІСТОРИКИ СВІДЧАТЬ...

...Самое ужасное остервенение показывал народ к иудеям: они осуждены были на конечное истребление, и всякая жалость к ним считалась изменою. Свитки Закона были извлекаемы из синагог, казаки плясали на них и пили водку, потом кляли на них иудеев и резали без милосердия; тысячи иудейских младенцев были бросаемы в колодецы и засыпаемы землею...

(Н. М. Костомаров. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий).

**Козак з війська Богдана
Хмельницького**
(старовинний малюнок)

вичекавши час і коли втекли до Польщі, залишилися юдеями, і рідко хто з них залишився християнином. І так на Україні не залишилося жодного юдея... Так само і по той бік Дніпра, до самого Дністра було таке ж спустошення замків, костьолів, маєтків шляхетських і дворів єврейських...»

**Керівник українського
національно-визвольного
повстання Богдан
Хмельницький**

го. Історики Смолій В. А. та Степанков В. С. пишуть: «Чим нестерпнішими були знущання з боку панів, урядовців, орендарів, католицького духовенства, чим лютіше власті карали учасників рухів..., тим жорстокішими ставали розправи над повстанцями...»

Жахливі картини нищення євреїв дають єврейські хроніки. Тільки в Немирові за один день було вбито 6000 євреїв.

Єврейський історик С. Рот пише: «По всій країні прокотилася хвиля погромів і вбивств таких розмірів і такої жорстокості, що залишила позаду усі переслідування євреїв в Європі...»

Перехід до християнства (або ще татарський полон) часто було для євреїв єдиним шляхом для рятування. «... Багато з євреїв у той час, боячись смерті, — читаємо в Літопису Самовидця, — прийняли християнську віру, але потім,

чимало подібних прикладів знаходимо і в єврейських хроніках Меїра з Шебржешина, Натана Ганновера, Шмуеля Файбіш Файделя. Але в більшості випадків євреї відкидали спокусу врятувати свої життя ціною відступництва. Мужність людей, які йшли на смерть, але не зраджували вірі своїх предків, далеко не завжди викликала повагу повстанців. Часто це сприймалося як упертість у своїх помилках та несприйняття «істинної християнської моралі», щось незрозуміле і тому вороже.

Євреї здебільшого залишалися беззахисними перед загонами козаків, але й приклади захисту єврейського населення польськими загонами не є поодинокими. Зокрема, захисником євреїв як союзників шляхти виступав польський князь Ярема Вишневецький.

У 1648–1656 рр. повсталими було вбито десятки тисяч євреїв. Більш точні цифри встановити неможливо через брак достовірних даних. Хмельниччина була однією з найжахливіших подій єврейської історії. Визнаючи це, не будемо забувати і про причини трагічних подій минулого.

2. Співробітництво між українцями та євреями

Картина українсько-єврейських взаємин була б недостовірною без згадки про співробітництво між українцями і євреями, що повністю не припинялося навіть за часів війни середини XVII ст.

За умовами Зборівського миру (1649 р.) євреям заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині. Однак **ще за часів Хмельницького в Україні-Гетьманщині були євреї**. Так, за документами, такий собі єврей Абрагам взявся супроводжувати шведського посла Веллінга в його подорожі з Молдавії в Україну, і він спокійно доїхав з послами до тодішньої столиці Гетьманщини Чигирини.

Є документи, що свідчать про **наявність євреїв серед самих козаків**. Вже під час повстання під проводом К. Косинського (1591–1593 рр.) та С. Наливайка (1594–1596 рр.) серед повстанців були євреї. З виданої у 1697 р. у Франкфурті-на-Майні книги берестейського рабина Іоїля Серкеса відомо про принаймні 11 євреїв з-поміж козаків-наливайківців. Один з них, на ім'я Берах, геройськи загинув у бою проти польських військ. Відомі факти про участь євреїв-повстанців у штурмі Збаража. За дослідженням німецького історика З. Любер, серед козаків-реєстровців, осередку козаків-повстанців, було чимало людей з особливими прізвищами. Ці прізвища (Зраїтель, Жидченко, Жидовкин та ін.) можуть свідчити про єврейське походження їхніх носіїв.

Цікаві відомості наводив С. Я. Боровий, який написав відому книгу «Євреї в Запорізькій Січі: За матеріалами січового архіву». В ній історик згадує не тільки євреїв-воїнів, що брали участь у козацьких військових походах, але й євреїв-маркітантів, які супроводжували польсько-козацькі армії в їхніх походах, євреїв-купців тощо.

Маркітанти (з нім. Marketender – від італ. mercatante – торговець) – дрібні торговці, які супроводжували війська у походах в європейських арміях. Діяльність маркітантів регламентувалась військовими статутами. Існували до початку XX ст.

Є чимало фактів про примусове вихрещення євреїв козаками. Єврейський хроніст Н. Ганновер згадує про численні випадки самогубства єврейських дівчат общини Немірова, що були силоміць хрещені та взяті заміж козаками. Але були й приклади добровільного навернення євреїв до православ'я. Це давало євреям-вихрестам можливість зайняти високу посаду на Січі або в Гетьманщині.

В козацькій старшині було чимало іноземців. Серед них – представники по-козаченої польської католицької шляхти (Дуніни-Борковські, Леонтовичі та ін.). Кочубеї були кримськими татарами, Фридрикевичі – цесарцями, Орлики та Пасеки походили з Чехії, шотландцем був Максим Кривоніс. **Козацькими старшинами єврейського походження** були знатні козацькі роди **Боруховичів, Магеровських-Перехрестів, Герциків, Крижановських, Марковичів, Перехрестів-Осипових** та деяких інших.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Свій серед чужих, чужий серед своїх – цей принцип інколи яскраво проявлявся в єврейсько-козацьких відносинах.

Так, в одному з документів середини XVII ст. містяться свідчення про двох братів-євреїв Лейбу (Олександра) і Якова, які стали вихрестами та влилися до армії

Б. Хмельницького. Під козацькими прапорами вони билися з ляхами, наводили жак на євреїв. Під час перемир'я 1649 р. вони опинилися на Волині. Тут **ці євреї-козаки очолили групу розбійників**, яка вчинила чимало лихого євреям, в тому числі – вбила єврейського орендаря Маєра з Базалії.

Згодом поляки захопили Лейбу-Олександра і піддали його тортурам. Заарештований зізнався у своїх вчинках і був засуджений до страти. Перед смертю йому запропонували звернутися або до православного священика, або до рабина. Олександр був хрещений, вірно служив козакам, його руки були заплямовані єврейською кров'ю – чи важко здогадатися, перед ким сповідувався козак перед смертю? – Він звернувся до рабина...

Мабуть, ця історія не поступається своєю драматичністю трагедіям Шекспіра або відомому роману Миколи Гоголя.

Є окремі факти про євреїв серед українських козаків у роки Руїни. З джерел відоме ім'я сотника з Правобережної України Лейбенка, який брав участь у антипольських повстаннях 60-х рр. XVII ст. Лікар-єврей служив гетьманові П. Дорошенку і навіть пішов за ним у московське заслання.

Серед дітей, яких іноді викрадали запорожці і приводили на Січ, були й діти з єврейських родин. Архів Коша Нової Запорозької Січі містить під № 419 Атестат козака Іркліївського куреня, єврея Василя Перехриста. В документі йдеться про те, що Василь, Павлов син, був вивезений запорозькими козаками на Січ під час Кримських походів. За походженням єврей, він за своїм бажанням прийняв християнство. Після досягнення повноліття ніс військову, курінну службу «верно і ревностно», жив «чесно, обходительно, без малейшего порока, довольствуясь купеческим промыслом». Тому Василь Перехрист отримав атестат, що надавав право «во всех его нуждах и надобностях оказывать... из Войска Запорожского...».

Відомо також про економічні зв'язки між євреями та українцями. Так, на Новій Січі існувала **єврейська торговельна компанія**, заснована за ініціативою уманських євреїв-купців С. Марковича, Н. Несумовича та Х. Берковича, завдяки згоді самого П. Калнишевського. Запорожці зобов'язалися надавати купцям цієї компанії збройний ескорт, що супроводжував їх під час подорожі козацькими землями. Єврейська торговельна компанія торгувала тканинами та іншими товарами з 1772-го до падіння Нової Січі у 1775 р.

Отже, **важливими чинниками українсько-єврейських взаємин були також економічна вигода та здоровий глузд.**

Українсько-єврейські взаємини протягом століть не були однозначними. Однією з найдраматичніших сторінок історії були події, що відбувалися у XVII столітті. Про деякі з них важко говорити.

Але ми маємо з'ясовувати передумови тих чи інших подій та явищ для того, щоб з усвідомленням історичного досвіду будувати сучасні міжнаціональні відносини на засадах гуманізму та загальнолюдських цінностей.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняттям:

- ксьондз;
- костьол;
- маркітанти.

2. Що може свідчити про достовірність фактів трагічних для єврейського населення подій XVII ст.?
3. Які існували способи рятування євреїв від козацьких погромів?
4. Наведіть приклади економічного співробітництва між козаками та євреями.

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Обговоріть з друзями, що треба брати до уваги під час розгляду та аналізу драматичних історичних подій минулого. Наведіть приклади історичних подій, що впливають на сучасні міжнародні, міжнаціональні відносини (українсько-польські, українсько-російські, російсько-польські тощо).
2. Як Ви вважаєте, які думки і почуття спонукали єврея-козака Лейбу-Олександра перед смертю звернутись до рабина?

ДОКУМЕНТ 1

З РОБОТИ М. АРКАСА «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСІ» ПРО ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ПОВСТАННЯ СЕРЕДИНИ XVII ст.

«...релігійні, – бо народ хотів відстояти свою віру, котра зазнавала тяжких утисків; національні, – бо народності Українській була велика небезпека од Поляків; політичні, – бо народ наш не хотів помиритися з тим ладом державним, що за-панував був у Польщі; нарешті, соціально-економічні – бо дуже тяжко гнітило народ шляхетсько-жидівське господарство, дуже тяжко давалася взнаки народна неволя на те, що землі людські підгарбали собі пани».

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 1

Розкрийте основні причини українського національно-визвольного повстання середини XVII ст. за роботою М. Аркаса.

ДОКУМЕНТ 2

З ЄВРЕЙСЬКОЇ ХРОНІКИ НАТАНА ГАННОВЕРА «ПУЧИНА БЕЗДОННАЯ» ПРО СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ ТИСК НА УКРАЇНЦІВ.

«...Православний народ все більше впадав у злидні, зробився упослідженим і низьким, і перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть, окремо скажемо, у євреїв... Вони були настільки принижені, що майже всі народи... панували над ними».

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 2

На основі документу скажіть, які склалися соціально-психологічні передумови українського національно-визвольного повстання середини XVII ст.

1. Сподівання на кращу долю і поява лже-месій.

Навіть у нетривалі часи більш-менш спокійного життя без стихійних лих, війн, погромів та революцій життя євреїв у діаспорі було непростим, бо жили вони на чужині. В часи ж лихоліть народні мрії про справедливий життєустрій, про повернення на історичну батьківщину посилювалися. Позбавлення від несправедливості та недолі євреї пов'язували з приходом Месії, за що вони молилися щодня.

Месія (з івр. – Машіах) – Спаситель, ізбавитель, що буде походити з царського роду Давида. За єврейською традицією, він звільнить Єрусалим, збере всіх євреїв на святій Землі Ізраїлю, розподілить їх по колінах і встановить справедливе та щасливе Царство миру та спокою. Цим скористається не тільки народ Ізраїлю, але й інші народи, які прийдуть до Месії на суд і раду.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

За християнською традицією, Месією був Ісус Христос (теж з роду Давида). Можна сказати, що ті євреї, які вірили в те, що Ісус – Месія, стали християнами. Ті ж євреї, які не прийняли цього та зберігали вірність Закону Мойсея, залишилися юдеями. Християни, як і юдеї, вірять у прихід Месії, який буде Другим пришествям.

Після трагічних подій Хмельниччини месіанські очікування серед євреїв Польщі посилювалися, що підкріплювалися деякими кабалістичними пророцтвами «мук народження Месії».

Кабала – містичне єврейське вчення. Кабала багато в чому визначила розвиток таких містичних вчень, як нумерологія (вчення про магічний вплив цифр на людину та світ), астрологія тощо. Не випадково вони широко використовують єврейські символи, в тому числі – шестикутну зірку.

Пристрасне очікування Ізбавителя реалізувалося у народженні віри в новоявленого «месію» – **Сабатая Цві**.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА.

Сабатай Цві

Сабатай (Шабтай) Цві народився у 1626 році в турецькому місті Ізмір, у бідній родині. З дитинства Сабатай вивчав Талмуд і кабалістичну літературу, проповідував, мав учнів. Деякі з них переконали Сабатая в тому, що він є Месією. Чутки про «нового Царя Ізраїлю» стали широко розповсюджуватися світом, у тому числі – серед християн. Незважаючи на арешт Сабатая турецьким султаном, слава його зростала, що призводило навіть до розколу юдейських общин у різних країнах на прибічників Сабатая і тих, хто вважав його самозванцем. Але перед загрозою страти

султаном лже-месія навернувся до ісламу, що викликало розпач серед багатьох євреїв. Хворий та самотній, Сабтай помер у 1676 році у засланні в далекій Албанії.

Після смерті Сабатая Цві віра у швидке пришествя Месії серед євреїв Європи, і особливо Польщі, не послабшала. В атмосфері містичного очікування дива з'явилася людина — **Яків Франк**, що дав початок новому руху в єврейській історії — «франкізму».

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Яків Франк (справжнє ім'я Яків Лейбович) народився в 1676 році в маленькому містечку в Галичині. Як і батько, він став послідовником сабатіанства, перейшов до магометанства. Розбагатівши за рахунок торгівлі, Яків організував групу своїх прибічників — «франкістів» та став проповідувати нове вчення, згідно якого Яків проголошував себе черговим, після Сабатая Цві, втіленням Месії. Темні містичні обряди франкістів часто закінчувалися непристойними оргіями, і коли про це дізналися, багатьох франкістів заарештували, самого Франка вислали з Польщі. Врятуючись від переслідувань властей та презирства з боку єврейських общин, Франк проголосив «боротьбу проти Шалмуду», наблизився до християнства та пішов на союз із католицьким духівництвом. За ініціативою Франка були організовані «диспути» між франкістами та рабинами, що закінчувалися звинуваченнями юдеїв у скривдженні християн, «шкідливості» Шалмуду. За вироками католицьких судів священні юдейські книги спалювалися, чимало самих євреїв постраждало через наклепи франкістів у ритуальних вбивствах християн (криваві навіти).

Яків Франк

Після смерті єпископа Дембовського, що був покровителем Франка, польське духівництво стало приділяти франкістам значно менше уваги, а ненависть до них з боку євреїв не послабшала. Згодом і сам Франк, і його прибічники навернулися до католицизму. Чимало франкістів після хрещення стали поміщиками або високопосадовцями.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Якщо в юдаїзмі франкізм як релігійна секта щезла без слідів, то в польській історії ці сліди залишилися. Деякі польські прізвища ведуть своє походження від франкістів, що перейшли до католицизму: Бжезинські, Зелінські, Крисінські, Піотровські, Ясинські та інші. Мати великого польського поета Адама Міцкевича народилася в родині хрещених франкістів Маєвських.

Талмуд – одна з головних книг єврейської традиції, основа єврейського навчання. Талмуд складається з коментарів рабинів до фрагментів з Тори.

Галаха́ (євр. הלכה, Халаха) – талмудичні норми, які набули статусу єврейського закону і регламентують релігійне, сімейне та цивільне життя євреїв.

2. Хасидизм. Раббі Баал Шем Тов

Лже-месії не допомогли і не могли допомогти єврейському народу в суворі часи. Тим більше не могли цього зробити франкісти, які відірвалися від основ юдаїзму і перейшли до іншої віри.

У XVIII столітті з'явилося нове релігійне вчення серед євреїв України – **хасидизм**, що аж до сьогодні здійснює великий вплив на єврейське життя і в Україні, і в інших країнах світу.

Засновником хасидизму був **Баал Шем Тов**.

Хасидизм («вчення благочестя», хасид – «благочестивий») – релігійне єврейське вчення, що виникло у XVIII столітті на території України. Беручи за основу традиційні вірування, хасидизм запропонував шукати радість у вірі та в житті, проголосив чесність та відданість Богу важливішим за релігійну вченість.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Баал Шем Тов (що означає «той, хто має добре ім'я»; спочатку його звали Ісраель бен Еліезер) народився приблизно у 1700 році в містечку Окуп на кордоні Подолії та Валахії. Бен Еліезер рано залишився сиротою, вивчав Тору і Талмуд, ще підлітком допомагав у навчанні іншим дітям. Як чесну і добре обізнану людину, знавця Тори, його часто обирали суддею в суперечках між євреями. Оселившись з дружиною в Галичині, Баал Шем Тов багато часу проводив на самоті, віддаючись вивченню Кабали та роздумам у печері біля озера. Через сім років Шем Тов оселився в будиночку в лісі поблизу Кут.

У 36-річному віці Баал Шем Тов став кабалістом, мандрував містечками і селами Поділля та Волині й лікував людей – не тільки євреїв, але й поляків – молитвами та цілющими травами, про властивості яких дізнався під час життя в горах та лісах.

Біля 1740 року Баал Шем Тов оселився в Меджибожі, де й провів останні 20 років свого життя. Тут утворилося коло його учнів, які слухали проповіді вчителя та розповсюджували його вчення в народі. Наприкінці життя у Баал Шем Тоба було вже майже десять тисяч послідовників – хасидів.

Баал Шем Тов проповідував, що Бог є всюди і в усьому. А з цього слідувало, що ніхто і ніщо не може бути абсолютно поганим. Кожен грішник, яка б провина не була за ним, має можливість покаятись та підвестися до Бога.

Синагога Баал Шем Това

Між світом Бога та світом людини, за Шем Товом, існує постійний зв'язок, і не тільки Бог визначає людське життя, але й людина силою своєї молитви може вплинути на Бога, а через Бога — на весь світ.

Баал Шем Тов вчив, що молитва має бути не механічним, буденним дійством, а натхненним рухом душі до Бога, якому треба слугувати не з сумом, а з радістю та натхненням.

Засновник хасидизму виступав проти аскетизму, надмірних постів та покарань. Він вважав, що гріх краще за все спокутувати відвертим покаянням. Не заперечуючи значення знання Закону, Баал Шем Тов наполягав на тому, що вченість ще не є запорукою більшої близькості до Бога у порівнянні з менш освіченою людиною, яка чесно й багато працює та звертається до Бога з відкритим серцем. Служити Богу, за Шем Товом, можна не тільки молитвами, але й піднесеними помислами, виконанням заповідей, інколи навіть звичайними гарними людськими вчинками.

Зрозуміло, що таке життєстверджуюче вчення знайшло відгук у серцях євреїв, які пережили жахття війн та погромів, важко працювали та берегли вірність своїй вірі та історії. Хасидизм привніс до юдаїзму радість служіння Богу, спонукав до більшої відвертості та відкритості в духовному розвитку.

3. Євреї Польщі й України в другій половині XVII — у XVIII ст.

Після трагічних подій часів українського національно-визвольного повстання єврейські поселення на території України, Польщі, Білорусі поступово відроджувалися. Влада розуміла, що євреям треба дати певні можливості для відновлення ремесла та торгівлі, за рахунок яких поповнювався державний бюджет. Але навіть коли королі підтверджували права євреїв, воєводи, пани, а також місцеве населення за умов слабкої королівської влади нехтували цими наказами. Міщани

Гайдамак

боролися з єврейськими торговцями-конкурентами, а католицьке духовенство вбачало в євреях «винуватців» у епідеміях, бунтах та військових поразках, що зазнала Польща.

Поляки з дитинства виховувалися в атмосфері зневаги до євреїв, що підпитувалася релігійним антисемітизмом, тож не дивно, що вихованці єзуїтських шкіл грабували єврейські квартали. Справа дійшла й до погромів, що влаштували учні церковних шкіл — як це відбулося в 1664 році у Львові. Єврейський загін самооборони відбив атаку натовпу, але міська міліція приєдналася до погромників, і внаслідок побоїща загинули десятки чоловік.

Крім релігійного антисемітизму, в тодішньому польському суспільстві панували забобони, і євреїв часто звинувачували в чаклунстві, ритуальних вбивствах християн тощо. Але, незважаючи на таке становище євреїв, відомі випадки переходу християн до юдаїзму. Більшість з них поплатилися за це своїм життям.

У 1700 році розпочалася 20-річна Північна війна, яку вели російський цар Петро I у союзі з польським королем Августом проти шведського монарха Карла XII, союзником якого був Станіслав Лещинський. Війна завжди супроводжується бідами для мирного населення, що потерпає від армійських контрибуцій, податків та пограбувань. Страждали від цього і євреї.

Але громадянська війна, що розпочалася в Польщі, несла більш страшні випробування. Повстанці — українські православні селяни, що експлуатувалися католицькою шляхтою, вбачали в євреях союзників своїх поневолювачів, і нападали і на шляхтичів, і на євреїв. Україною переміщувалися загони козаків та селян — **гайдамаки**, до яких приєднувалися міщани, шляхта, інші люди, в тому числі навіть хрещені євреї. Разом вони громили панські маєтки, єврейські корчми та містечка.

Нове антипольське повстання — **Коліїщина** — розпочалося у 1768 році. Виборюючи соціальну та національну свободу, гайдамаки знищували і поляків, і євреїв. Керівник повстання — **Максим Залізняк** — проголошував, що російська імператриця Катерина II начебто надала йому грамоту, в якій наказувала «вирізати з Божою допомогою усіх поляків і жидів, огудників (ганьбителів) нашої святої релігії...» Напади повстанців на міста супроводжувалися масовими вбивствами поляків та євреїв. Особливо жакливими були події в Умані, де козаки Залізняка та Гонти, здолавши опір поляків та євреїв, знищили тисячі чоловік.

Згодом російська влада, що боялася розповсюдження українського козацько-селянського повстання з Правобережної України на Лівобережжя, придушила Коліїщину та жорстоко розправилася з його учасниками. Залізняка заслали до Сибіру, Гонту після жорстоких тортур стратили. Сімсот гайдамаків повісили

уздовж дороги від Умані до Львова. Від експлуатації та жорстокості, вбивств та страт страждали і українці, і поляки, і євреї.

4. Євреї в Російській імперії у XVIII ст.

До 70-х років XVIII століття євреїв у межах Московської держави було небагато. Але після поділу Польщі до Російської імперії відійшли польські землі, на яких жили сотні тисяч євреїв. З цього приводу відома дотепна фраза: «Не євреї прийшли до Росії, а Росія прийшла до євреїв».

Після другого поділу Польщі у 1793 році розпочалося повстання польського народу під проводом народного героя **Тадеуша Костюшка**. Сподівання на кращу долю пов'язували зі звільненням Польщі не тільки поляки, але й євреї, які взяли участь у цьому повстанні. Вони продемонстрували дива хоробрості під час оборони Варшави. Але війська російського полководця Олександра Суворова придушили повстання. Доля Польщі була вирішена остаточно.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Геніальний полководець Олександр Васильович Суворов, дійсно, здобув чимало блискучих перемог над ворогами Росії. Ім'я Суворова закарбоване в історичній пам'яті росіян як ім'я національного героя, а в пам'яті поляків – як жорстокого завойовника, ката свободи...

У 1795 році відбувся третій поділ Польщі, і ця країна щезла з мапи більше, ніж на століття. До Росії відійшла територія Східної Європи, на якій мешкало до 800 тисяч євреїв – **третина єврейського населення** у світі. Таким чином, євреї стали складати близько двох відсотків населення Росії. У жодній країні не було такої кількості євреїв, і Російська імперія мала регламентувати та упорядкувати їхнє життя. Катерина II певний час знаходилася під впливом гуманістичних ідей французьких просвітителів, і тому вона наказала складати нове законодавство, виходячи з принципів віротерпимості, рівності прав, скасування тортур тощо. Незважаючи на те, що російське суспільство було не готове до сприйняття «вільнодумних ідей» і задуми імператриці не були здійснені, в перший період царювання Катерини II у євреїв з'явилося сподівання на кращу долю. **Єврейські общини** в ці часи мали власні суди, упорядковували роботу шкіл, збирали кошти на потреби общини – тобто **користувалися повною автономією**.

Втім, гуманістичні ідеї та самодержавство не дуже сполучаються. Спочатку російський уряд, занепокоєний селянськими заворушеннями через утиски купців та міщан, зобов'язав останніх селитися надалі тільки в містах. Стосувалося це і євреїв, які зараховувалися до стану міщан.

Але масове переселення торговців-євреїв до міст викликало незадоволення російських купців. У 1790 році вони звернулися до Імператриці із скаргою, звинувачуючи євреїв у «підриві торгівлі».

Катерина II

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Про звернення купців до Катерини II існує легенда, за якою купці у своїй скарзі до Імператриці написали таке:

«Государиня-матушка, прибери-ка ти євреїв-купців, бо коли на християнські свята ми п'ємо та гуляємо, євреї наших клієнтів собі переманюють».

За легендою, Катерина II відповіла коротко: «А ви не пийте».

На це знайшлася відповідь купців: «Государиня-матушка, ми пили і пити будемо. Ти краще євреїв прибери...»

Звичайно, легенда залишається лише легендою. Але цікаво, що в ній відбиваються стереотипи сприйняття і євреїв, і росіян. Стереотипи, які позначаються і на між-національних відносинах, і на державній політиці.

У 1791 році, ще до останнього поділу Польщі, Катерина II видала Указ, згідно якого євреям надалі заборонялося «записуватися в купецтво у внутрішніх російських містах та портах». Натомість євреям дозволялося користуватися правами громадянства й міщанства у Білорусі та Катеринославському намісництві Таврійської області. Так поступово почала оформлюватися **«смуга єврейської осілості»**. До неї згодом увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська губернії.

ЗВЕРНИ УВАГУ!

Саме від імператорського Указу 21 грудня 1791 року значна частина єврейського населення Європи стала жити у «смузі єврейської осілості» – на території України та Білорусі. Тоді єврейська община України стала найчисленнішою в світі, а на сьогодні є найчисленнішою в Європі.

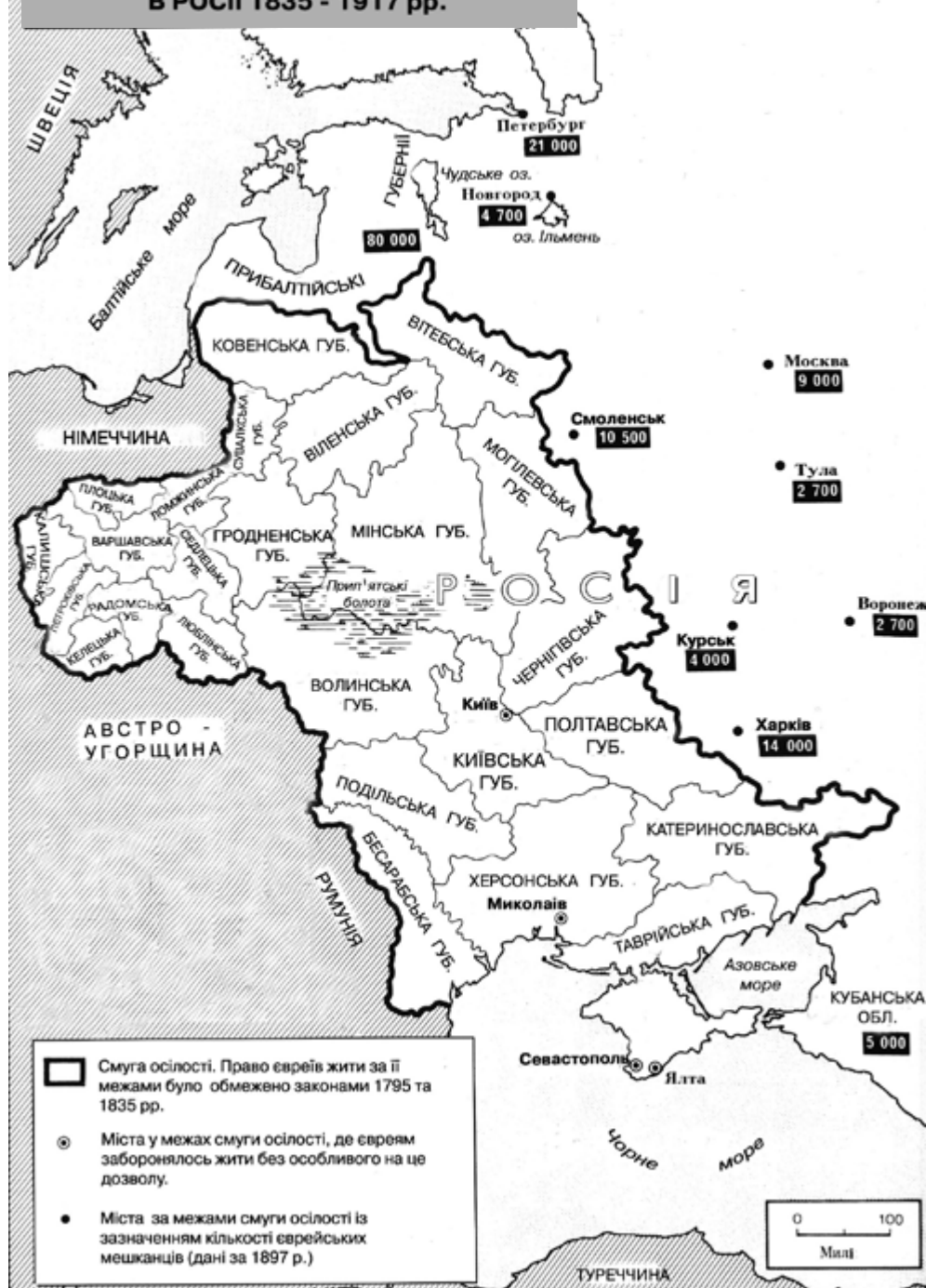
Російський уряд намагався перешкодити розселенню євреїв у великоросійських губерніях та зосередити їх на заході імперії – місцях їхнього традиційного оселення, а також у південних регіонах, зокрема в Україні.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Межі «смуги єврейської осілості» з часом змінювалися. За Указом Катерини II від 21 грудня 1791 року до неї відносилися російські Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія, але у 1829 та 1835 роках вони були виключені з числа територій, на яких євреї мали право селитися. За доби імператора Миколи I обмежувалося розселення євреїв у містах. Вони були виселені з Києва, Миколаєва, Севастополя. Згідно до чергового «Положення про євреїв» від 1835 року до «смуги осілості» на теренах України входили Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. У такому вигляді «смуга єврейської осілості» з незначними змінами проіснувала до 1917 року.

СМУГА ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСІЛОСТІ В РОСІЇ 1835 - 1917 рр.

Смуга єврейської осілості в Російській імперії (1835-1917 рр.)

Територіальні та соціально-економічні межі, в яких існували євреї України, визначали характер їхньої господарської діяльності. З XVII століття чи не найголовнішим заняттям євреїв тут була **дрібна торгівля**, що за умов скупченості євреїв-торговців (крамарів) давала мізерний прибуток. Чимало євреїв займалися **ремісництвом**. Типовою фігурою в українському селі був **єврей-орендар**. Традиційним заняттям певної групи євреїв було **лихварство**. Отже, ці заняття сприяли формуванню серед українського населення образу єврея-конкурента (ремісника, міського торговця) чи експлуататора. З іншого боку, на міжнаціональні стосунки позитивно впливали економічні зв'язки між єврейським та українським населенням. Ці чинники й визначали їхню складність та неоднозначність.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттям:
 - *Месія;*
 - *кабала;*
 - *Талмуд;*
 - *хасидизм.*
2. Якими були передумови появи лже-месій в єврейському середовищі в XVII столітті?
3. Хто був засновником хасидизму? Що нового привніс хасидизм до єврейського світосприйняття?
4. Розкажіть про становище євреїв Польщі й України в другій половині XVII – у XVIII ст.
5. Що змінилося в житті євреїв Східної Європи у 1772–1795 роках?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Обговоріть у класі, якими були свідчення того, що від експлуатації та жорстокості, вбивств та страт страждали і українці, і поляки, і євреї.
2. Як Ви розумієте слова «Не євреї прийшли до Росії, а Росія прийшла до євреїв»?
3. Які чинники визначали українсько-єврейські взаємини у XVII–XVIII ст.?

ДОКУМЕНТ 1

З РОЗПОВІДЕЙ ПРО БААЛ ШЕМ ТОВА (ХАСИДСЬКА ПРИТЧА)

Один мандрівник якось побачив, що хасиди розкачуються під час молитви, і не міг зрозуміти, навіщо вони це роблять. Тоді Баал Шем Тов розповів йому притчу: «Одного разу на святі гості насолоджувалися веселою музикою, яку грали музиканти. Потім вони стали танцювати під цю музику. Мимо проходив глухий. Він зазирнув до вікна, побачив людей, що танцюють, але музики не почув. «Яка дурниця! – вигукнув він. – Дорослі люди стрибають без жодної причини!...»

Мандрівник все зрозумів...

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 1

Як Ви вважаєте, що саме зрозумів мандрівник?

ІЗ СПОГАДІВ СУЧАСНИКА ПРО УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ОБОРОНІ ВІРШАВИ ВІД ВІЙСЬК О. СУВОРОВА ПІД ЧАС ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ Т. КОСТЮШКА

Разом з ремісниками, міщанами і панами поспішали вони довгими рядами насипати укріплення, розспівуючи разом з усіма народну Марсельєзу. На окопах працювали вони в повній єдності з ченцями і шляхтой, з величезним напруженням сил. Стоячи під вогнем картечі, втрачаючи сотні вбитих та поранених, вони не втрачали присутності духу, але кидалися на ворога і навіть відбили у нього декілька гармат. В польських газетах писали: «Там, де йдеться про корисність людству, євреї не шкодують життя».

Феликс Кандель. Книга времен и событий. История российских евреев. – Т. 2. – Части первая и вторая. – М.: Мосты культуры, 2002. – С. 216–217.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 2

1. Виходячи з документу, вислови свою думку, чи вважали себе євреї, що брали участь у повстанні Тадеуша Костюшка, патріотами Польщі.
2. Як вплинула на польсько-єврейські та російсько-єврейські стосунки участь представників єврейського народу у повстанні Тадеуша Костюшка?

1. «Смуга осілости» та зростання єврейського населення України

За імператорським наказом 1843 року для «поліційного нагляду» за євреями, які приїздили до міста, засновувалися заїжджі двори. Так в російських містах за Миколи I з'явилися «гетто» – міські квартали, в яких селилися лише євреї.

Гетто – місця компактного ізольованого проживання євреїв у містах в християнських країнах; єврейський квартал, у якому євреї жили окремо від іншого міського населення за власним бажанням або примусово. У різних країнах умови поселення євреїв в особливих кварталах відрізнялись. Перші гетто з'явилися в Італії. Слово «гетто», що стало спільною назвою для усіх єврейських кварталів, походить від італійського «ghetta» – ливарний завод, поблизу якого знаходився єврейський квартал, заснований у Венеції у 1516 році.

За наказом Миколи I євреям було заборонено селитися і поблизу західного державного кордону, де євреї, на думку можновладців, начебто заробляли контрабандою (хоча переселення євреїв від західних кордонів влада так і не змогла здійснити).

Єврей на вулиці містечка

Після чергового «Положення про євреїв» від 1835 року «смуга осілости» набула остаточного вигляду і охоплювала майже всю територію сучасної України. Тут швидко зростало єврейське населення – і внаслідок переселення із заходу, і внаслідок природного приросту, який у євреїв був вищим, ніж у іншого населення. Наприклад, за 25 років ХІХ століття чисельність євреїв на Полтавщині збільшилася у 8 разів.

Уже в 1870-ті роки в селах Правобережної України євреї становили 15% мешканців, у містах – біля 40%, у містечках – більше половини.

На 1880 рік в українських губерніях «смуги єврейської осілости» (8 із 15 губерній російської імперії) мешкало більше 1,5 мільйони євреїв – більше, ніж на білоруських, литовських землях «риси осілости» разом.

Типовим місцем проживання євреїв в Україні було містечко (штетл). Наприклад, у Волинській губернії серед мешканців Рівного євреї складали 68%, Острога – майже 75%, Луцька – близько 80%.

Подібна демографічна ситуація склалася також у містечках Київської та Подільської губерній.

А у відомому в єврейсько-українському фольклорі Бердичеві населення складалося майже повністю з євреїв, яких тут було понад 86%.

Скупченість на обмеженій території, національна політика царату сприяли еміграції євреїв за кордон. У 1880–1916 роках за межі Росії емігрувало щороку близько 1660 євреїв, але це суттєво не позначалося на демографічній ситуації в Україні.

2. Кантоністи

За часів правління Миколи I (1825–1855 рр.) адміністративний тиск та реакційна політика позначилися на євреях, як і на іншому населенні країни. Вкотре в історії влада намагалася «переробити та перевиховати» євреїв. Знову єврейське віросповідання (поряд з язичництвом та ісламом) було проголошено хибним вченням, і основний шлях до «зменшення євреїв» російська держава вбачала у їхньому масовому наверненні до християнства.

Одним із засобів реалізації цього шляху цар вважав запровадження рекрутської повинності для євреїв, на що був спрямований Указ Миколи I від 26 серпня 1827 року. Влада сподівалася на те, що єврейський солдат у казармі, відірваний від рідного середовища та під контролем командирів, змушений буде відмовитися від єврейських традицій та врешті-решт перейде до християнства. Указ встановив підвищену норму призову для євреїв, відкидання будь-яких поважних причин неможливості служби (як це було у рекрутів-християн – через здоров'я, недостатню фізичну розвинутість тощо). Крім того, євреїв брали у рекрути не з 18 років, як інших підданих Росії, а з 12 років, і шість років перебування малолітніх рекрутів у спеціальних школах кантоністів «для приготування до військової служби» не зараховувалися до загального строку служби в армії, який тоді складав 25 років. Через такий довгий термін солдати назад вже не поверталися, і тому рідні оплакували рекрутів, як померлих.

Відповідальність за набір потрібної кількості рекрутів несли єврейські общини – кагали. Якщо кагал не міг сплатити податки – общину карали набором додаткових рекрутів. У разі невиконання рекрутського набору за кожного «недопоставленого» солдата від кагалу додатково брали трьох юнаків понад нормою.

Кагал – у широкому сенсі община, в більш вживаному – форма її самоврядування в Польщі XVI–XVIII ст. Частіше терміном «кагал» визначають правління єврейської общини, що було посередником між нею та владою.

Бідні общини не могли поставити потрібну кількість призовників, і «рекрутські нестачі» щорічно невпинно зростали. Це призводило до того, що в рекрути брали маленьких дітей, а також батьків родин, відповідальних за призов тощо.

Але найстрашніше почалося у 1853 році, коли влада дозволила общинам та окремим євреям посилати «за себе в рекрути безпаспортних своїх одновірців», навіть із інших общин. Відтоді керівники кагалів стали наймати «ловців» – «ловчиків», «хাপунів», котрі розпочали справжнє полювання за людьми для виконання норми.

Батьки жили зі страхом за своїх синів. Нелюдські умови примушували підробляти документи, втікати з дітьми за кордон, ховати їх в лісах та печерах, йти навіть на злочини. Батьки знали, від чого вони прагнули врятувати дітей. Школи та батальйони кантоністів, як і служба в миколаївській армії, були нестерпними

**Єврейський лубок «Давід і Голіаф»,
де в образі Голіафа вгадуються риси
імператора Миколи I
(перша половина XIX ст.)**

і для християн, і для юдеїв. Але до солдатської муштри, знущань над дітьми з боку солдат та офіцерів, страшних умов життя додавалися ще тортури, що мали примусити єврейських дітей перейти до християнства. Більшість малечі не могли витримати знущань і хрестилися, дітям старшого віку іноді вдавалося вистояти. Непоодинокими були випадки самогубства.

Загалом близько тридцяти тисяч євреїв були повернуті до християнства, більшість з них — примусово. «Хрещення через солдатчину» було далеко не єдиним заходом антиєврейської політики Миколи I, яка припинилася лише із смертю царя.

3. Соціально-економічне становище євреїв у другій половині XIX — на початку XX століть

За часів правління Олександра II, у 1850–60-х рр., видається низка законів, котрі суттєво поліпшували становище євреїв. Обмежувалася рекрутська повинність, дозволялася державна служба, проживання поза смугою осілої для певних категорій єврейського населення, єврейські діти отримували вільний доступ до світської освіти.

Така лібералізація, і, зокрема, можливості в отриманні освіти, мала сприяти асиміляції євреїв.

Імператор Олександр II

Але з 1881 року і до падіння царату в 1917-му урядовий курс змінився, у країні стверджувався державний антисемітизм. Євреям було заборонено мати певні професії, жити в селах, вводилася відсоткова норма у навчальних закладах, обмежувалися права у торгівлі, промислах, оренді, скасовувалися або обмежувалися виборчі права тощо.

Розвиток господарства визначав зміни у видах господарської діяльності єврейського населення. Наприкінці XIX — на початку XX століття більша частина євреїв займалася **ремісництвом та дрібною торгівлею** (сільгосппродуктами, одягом та взуттям, будівельними матеріалами).

У наслідок розвитку єврейських землеробських колоній Україна стала найбільшим регіоном **єврейського землеробства** у світі. На межі XIX–XX століть тут було

Єврей-тесля

Єврей-муляр

**Єврей-торговець
квасом**

**Єврей-торговець
бубликами**

95 сільськогосподарських єврейських колоній. В південному, провідному районі єврейського землеробства, мешканці 39 колоній обробляли більше 60 тис. десятин орної землі.

Значну роль в економіці Східної України відігравали **євреї-підприємці**, які в цьому регіоні були власниками або орендарями 90% млинів, 96% винокурних та 80% пивних заводів. Понад 70% перевезень по Дніпру здійснювали пароплави київського підприємця Д. Марголіна. Єврейські підприємці активно сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міст.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Д. Марголін сприяв пуску в Києві у 1892 р. першого в Російській імперії електричного трамваю; цукрозаводчики Бродські фінансували тут будівництво Політехнічного та Бактеріологічного інститутів. В Одесі на кошти єврейських промисловців і банкірів було встановлено електричні ліхтарі, прокладено водогін, телефонну мережу, побудовано електростанцію, лікарню та театр.

Втім, абсолютна більшість євреїв України була незаможною. В більшості губерній «смуги осілості» понад 20% євреїв не могли обійтися без допомоги єврейських общин, а в окремих регіонах — ця цифра була ще більшою. Так, 40% євреїв Подолу (район Києва, де селилися переважно ремісники), існували за рахунок благодійності.

4. XIX — початок XX ст.: політика щодо євреїв

Переслідування євреїв у другій половині XIX — на початку XX століття зумовлювалося політикою державного антисемітизму російського царату.

Відкритої конфронтації між українцями та євреями не було. Історична доля обох народів багато в чому збігалася. І українці, і євреї не мали власної держави; обидва ці народи потерпали від соціально-економічного та національного утиску.

Утім, передумови розвитку антисемітизму (про них йшлося в попередніх параграфах посібника), що посилювалися самодержавною національною політикою, позначалися на міжнаціональних стосунках.

БІДНІСТЬ ТА БЛАГОЧИННІСТЬ СЕРЕД РОСІЙСЬКИХ ЄВРЕЇВ У 1900 р.

**Бідність та благодійність серед євреїв «смуги осілості»
на межі XIX – XX століть**

У першій половині XIX ст. окремі антисемітські експеси були пов'язані із звинуваченням євреїв у ритуальних убивствах. Разом з тим, були випадки — наприклад, під час селянських виступів за проводом **Устима Кармелюка** — коли українці та євреї діяли спільно.

У 70-х рр. XIX ст. євреїв почали звинувачувати у підтримці революційного руху. А з **1881 року**, після вбивства народовольцями імператора Олександра II, Україною прокотилася страшна хвиля єврейських погромів. Приводом для погромів були чутки, ніби цар був убитий євреями, а місцева влада нібито замовчує вказівку щодо їхнього покарання. З іншого боку, антиєврейські експеси найчастіше носили організований характер і відбувалися за єдиним сценарієм. Чутки про майбутній погром розпускали приїжджі, у багатьох випадках — вихідці з центральних російських губерній. У призначений день потягом прибувала так звана «босонога команда» (зграя декласованих елементів), її напували горілкою у найближчому шинку і направляли за заздалегідь визначеними адресами. До «босоти» приєднувалися місцеві мешканці, здебільшого люмпенізовані. І за потурання або навіть із благословення місцевої влади розпочинався погром.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Історики знають, що будь-яке історичне явище не можна розглядати поза історичним контекстом, без порівняльного аналізу з подібними явищами і процесами. Тому природно, що розповіді про антисемітизм нацистів та організований ними Голокост на окупованій території України в середині XX століття передують розповідь про передумови антисемітизму в Російській імперії, які склалися за багато років до Голокосту.

Державний антисемітизм в Російській імперії мав відволікти увагу населення від суспільних негараздів, спрямувати незадоволення умовами життя проти запропонованих масам «винуватців» у всіх проблемах, у даному випадку — євреїв. Експлуатації низинних інстинктів людей свідомо сприяли політики, представники опозиційної інтелігенції, які вважали, що «бунти проти жидів» можна буде використати для піднесення революційного руху, повалення царату.

Отже, самодержавство намагалось використати єврейські погроми для укріплення своєї влади, а частина революціонерів-народовольців — для її скасування. Але ті та інші не досягли своєї мети.

Історія свідчить, що несправедливі, брудні методи боротьби не можуть привести до реалізації мети. Так було і в Російській імперії, де був повалений царат, а народовольці зійшли з історичної арени. Так було і в нацистській Німеччині, де антисемітизм як складова нелюдської ідеології призвів не тільки до масових вбивств євреїв та представників інших народів, але й приніс незчисленні страждання німецькому народу.

Хроніка погромів досить схожа. Єврейський погром 1881 року в Києві відбувся за мовчазною згодою генерал-губернатора, коли юрби бандитів безкарно грабували єврейські квартали на його очах і в присутності урядових військ. Під час триденного погрому в Балті у 1882 році було вбито та важко поранено 40 євреїв, багато жінок згвалтовано, зруйновано 125 єврейських будинків і магазинів. У 1883 році майже всі єврейські будинки були розгромлені у Новомосковську Катеринославської губернії. У самому Катеринославі внаслідок погрому, що очолив якийсь державний чиновник, було завдано збитків і християнському населенню міста.

У цілому погроми початку 1880-х років охопили близько 150 населених пунктів шести губерній підросійської України. У деяких містах погромникам протистояли

Погром у Росії в 1881 році
(малюнок С. Роджер-Віолета)

Вулиця єврейського містечка України
після погрому 1881 року

загони єврейської самооборони, які гідно відбивали напади бандитів, наприклад в Одесі та Бердичеві.

Державна влада інколи приборкувала погромників, побоюючись, що безладдя переросте у революційні виступи. Після 1881 р. в усіх губерніях «смуги осілості» для з'ясування причин погромів були створені спеціальні комісії, більшість яких дійшла висновку, що винні... самі євреї, які начебто експлуатували християн.

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. в Російській імперії стверджувався державний антисемітизм. Політика царату щодо євреїв мала за мету або асимілювати євреїв, або примусити їх до еміграції.

Єврейське населення потерпало від соціально-економічного та національного гноблення. Частина євреїв дійшла висновку, що такі умови треба змінити революційним шляхом.

5. XIX – початок XX ст.: євреї в політиці

Єврейські партії та організації почали формуватися в другій половині XIX ст. У Харкові, Одесі, Кременчуці та інших містах виникли гуртки Ховевей Ціон («Закохані в Сіон»). Близько 60 членів Харківського товариства Білу переселилися у 1882–1884 рр. до Ізраїлю, поклавши тим самим початок першої в новій історії алії.

Засновник сіонізму
Теодор Герцль

Алія (з іврити – *сходження*) – переселення євреїв до Ерец-Ізраель з метою відродження єврейського життя та єврейської держави. Налічують кілька хвиль алії, остання з яких була у 90-х роках XX ст.

Сіонізм – єврейський національний рух, спрямований на створення і укріплення єврейської держави на історичній батьківщині єврейського народу – в Ерец-Ізраель (Земля Ізраїлю). Сіонізм не спрямований проти будь-якого іншого народу, він пропагує ідею про необхідність зібрання всіх євреїв світу в Ізраїлі. Сучасні антисеміти часто прикривають свою діяльність тезою про «необхідність боротьби з сіонізмом».

Як відомо, у 1897 р. у Базелі відбувся Перший сіоністський конгрес, що закликав до створення «офіційно визнаного єврейського вогнища в Ерец-Ізраель». Ідеї сіонізму захоплювали і українське єврейство.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Провідний діяч сіоністського руху Теодор Герцль під час відомого процесу Дрейфуса у 1894 р. дійшов висновку, що євреї як нація потребують національної домівки. У 1896 р. він публікує свою книгу «Єврейська держава», в якій закликає єврейський народ будувати свій національний дім в Ерец-Ізраель (до речі, найбільше враження ця книга справила на єврейство Росії). Розгорнувши активну політичну діяльність, Герцль намагався об'єднати єврейство в різних країнах для створення єврейської національної держави та заручитись для цього підтримкою лідерів низки держав. Треба зауважити, що ідеї сіонізму мали глибоке коріння в Російській імперії. Ще до Герцля, у 1882 р. одеський лікар Лео Пінскер у своїй книзі «Автоемансипація» звернувся до єврейського народу із закликом шукати національний притулок, бажано – на берегах Йордану, тобто в Ерец-Ізраель.

Сіоністські гуртки виникли у 1897 р. В Києві, Харкові, Одесі та інших містах України.

Київський Союз боротьби за визволення робітничого класу 1897-1898 рр.

**П. Тучапський, Померанець-Перазич, Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман,
Ю. Мельников, М. Урицький, А. Поляк, Л. Теслер, Крижанівська,
Кровацький, О. Вольфсон, Плетат, А. Сонкин, К. Петрусевич, Р. Рудерман**
(фото з «Альбому із історії ВКП(б)», 1926 р.)

Наприкінці XIX – на початку XX ст. багато євреїв України, особливо молоді, зазнали впливу марксизму. З 1880-х рр. діяли нелегальні єврейські революційні товариства, до яких входили переважно школярі та студенти.

В Україні створювалися також осередки партії **Поалей Ціон**, члени яких прагнули сполучити соціалістичні ідеї з ідеями сіонізму. Перша така група була заснована Б. Бороховим у Катеринославі у 1901 р.

Великий авторитет серед єврейського населення здобув **Бунд**, що був заснований у 1897 р. та входив до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії до 1903 р.

Євреї України входили і до загальноросійських революційних організацій, інколи відіграючи в них провідні ролі. Так, Б. Ейдельман був одним із керівників київського «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу», Л. Дейч та Л. Троцький були лідерами РСДРП.

Втім, треба мати на увазі, що і на рубежі XIX–XX століть, і під час бурхливих подій початку XX століття **більшість єврейського населення була поза політикою**. Але яскраві політичні лідери єврейського походження сприяли створенню **міфів про масову участь єврейського населення в революційному русі**.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ:

1. Дайте визначення поняттям:
 - гетто;
 - містечко;
 - кагал;
 - алія;
 - сіонізм.
2. На яких землях євреї складали найбільший відсоток населення в другій половині XIX ст.?
3. Як проводилася політика «виправлення євреїв» за часів правління Миколи I?
4. Доведіть, що в XIX – на початку XX ст. в Російській імперії стверджувався державний антисемітизм.
5. Що змінилося в житті євреїв Східної Європи у 1772–1795 роках?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Обговоріть у класі, що було спільного та відмінного між єврейськими погромами XVI–XVII ст. та погромами XIX століття.
2. Як Ви вважаєте, чому сіоністські ідеї були популярними серед євреїв України?
3. Який зв'язок можна простежити між політикою царату щодо євреїв України в другій половині XIX – на початку XX ст. та участю євреїв в політичній боротьбі?

З ЄВРЕЙСЬКИХ ГАЗЕТ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

«Якщо у вас є вісім душ дітей і Господь Бог благословив вас таким статком, що ви можете щоденно витратити на харчі чотирнадцять з половиною копійок (7 копійок на хліб, 3 на оселедець, 3 на крупу та картоплю і 1,5 на цибулю, сіль, перець та ін.), то це означає, що ви не тільки не голодуєте, але й – «дай Боже і в майбутньому не гірше». Якщо ви можете витратити лише 9 копійок на день, то це означає – «живемо так-сяк, перебиваємось». А якщо у вас нема майже нічого, і ви проголодували з дружиною і старухою-матір'ю з понеділка до четверга вечора, і у вас немає грошей на купівлю борошна для хали, двох фунтів рубця або риби для суботньої трапези і хоча б трьох-чотирьох суботніх свічок, а закласти абсолютно нема що і позичити нема де, – то це вже, вочевидь, і можна назвати справжнім голодуванням».

В характері російського єврея є одна щаслива риса, що надає йому чудову підтримку в тяжкі хвилини життя. Якщо його спіткає яка-небудь неприємність, йому на розум відразу приходить уявлення про більш погану неприємність, котра могла б у цьому випадку статися, – і тому він вважає себе щасливим».

Феликс Кандель. Книга времен и событий. История российских евреев. – Т. 2. – Части первая и вторая. – М.: Мосты культуры, 2002. – С. 598.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

1. За документом охарактеризуйте буденне життя єврейської родини та деякі риси єврейського характеру.
2. Використовуючи знання з історії України, спираючись на додаткову літературу, спробуйте дати порівняльну характеристику умовам життя в місті чи містечку українців, росіян, євреїв. Знайдіть прислів'я та приказки, короткі історії, що ілюструють це життя.

§ 9 УКРАЇНЦІ ТА ЄВРЕЇ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1. Напередодні, під час та після революції 1905–1907 рр.

У перші роки ХХ ст. антисемітські настрої в Україні посилилися. На Великдень (Пасху) 1899 р. вибухнув триденний погром в Миколаєві. Коли на третій день погрому до міста приїхали селяни з сусідніх сел, щоб взяти участь у грабунках єврейського майна, місцева поліція нарешті отримала наказ припинити безлад та розігнала селян-погромників. Але останні були вкрай обурені цим та зруйнували єврейський цвинтар, бо були переконані, що влада дозволяє грабувати євреїв.

Погроми відбувалися і в інших містах, містечках, землеробських колоніях. Але чи не найстрашніша трагедія відбулася в квітні **1903 р. в Кишиневі**. Зухвала антисемітська пропаганда в місцевій пресі, що підтримувалася владою, розповсюдження міфів про «ритуальні вбивства» євреями християн, що помножувалося на соціально-економічні негаразди багатьох людей, підготували підґрунтя погрому.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Російська газета «Санкт-Петербурзькі відомості» відверто писала про кишинівську газету «Бессарабець», що стала рупором антисемітизму та підбурювала до насильства: ««Бессарабець»... заговорив мовою, зрозумілою для темного натовпу, мовою ненависті, нетерпимості, розпалюючи в масі племінну та релігійну ворожнечу... Він впливав, на сором, і на місцеву інтелігенцію... Навіть до шкіл проникла отрута антисемітизму...»

Людиноненавистницька роль нестримної антисемітської пропаганди була зрозумілою ще більше 100 років тому. Але і сьогодні, в демократичній Україні, ксенофобські та антисемітські матеріали в деяких виданнях певні політичні сили намагаються представити як «прояви демократії» та «свободи волевиявлення». Колись такі уявлення про «демократію» вже призводили і до звірячих погромів, і до «демократичного» приходу до влади нацистів в Німеччині. Але про це – пізніше...

Під час жакливого кишинівського погрому десятки людей були вбиті, сотні – поранені та скалічені. Кишинівські євреї спробували організувати самооборону, але в перші ж години погрому бійці їхніх загонів були оточені поліцією та військами, роззброєні та заарештовані. Намагалися захищатися євреї-м'ясники, вантажники, крамарі та інші, але їх розганяли солдати й поліція, які, таким чином, фактично стали на бік погромників.

Масштаби та нелюдська жорстокість кишинівського погрому сильно вплинули на єврейське населення, а також на християнську громадськість Російської імперії та світу.

Єврейські громади все частіше чинили опір погромникам, що користувалися прихильністю або прямою допомогою влади. У Миколаєві, Одесі, Києві та інших містах і містечках України створювалися загони єврейської самооборони. У Житомирі та деяких інших містах вони вже в 1904 р. дали відсіч учасникам погромів, які прокотилися по Україні з початком російсько-японської війни 1904–1905 рр. (ці погроми здебільшого влаштовували мобілізовані перед відправкою на фронт).

Єврейська самооборона
(картина К. Лазара)

І в роки революції 1905–1907 рр. єврейська самооборона намагалася чинити опір погромникам. Антиєврейські експеси навесні 1905 р. були зірвані у Мелітополі, Сімферополі та інших містах.

Царат та реакційні суспільні сили намагалися спрямувати соціальну активність населення, що протестувало проти соціально-економічного та національного тиску, в бік насильства проти євреїв. Втіленню цього завдання сприяли і чорносотенні організації, що почали активно діяти з 1905 р. Тільки до осеред-

ків «Союзу російського народу» в Україні входило понад 190 тис. чоловік.

Чорносотенці – члени реакційних правих організацій у Росії у 1905–1917 рр., що виступали під гаслами монархії, великодержавного шовінізму та антисемітизму. На території України чорносотенці за сприяння царату виступали також проти українського національного руху.

«Союз російського народу» – масова чорносотенна організація, утворена у жовтні 1905 році у Петербурзі з метою протистояння будь-яким прогресивним перетворенням у Російській імперії. Об'єднувала реакційне дворянство, духовенство, міську дрібну буржуазію, декласовані елементи міста й села. Покровительство організації надавав цар Микола II.

«Союз Михайла Архангела» – чорносотенна організація, створена у 1908 році у Петербурзі, вийшла із «Союзу російського народу». Голова – В.М. Пуришкевич. «Союз» виступав за збереження «історичного устрою Росії» – Православ'я та Самодержав'я, боровся за позбавлення юдеїв прав виборців та обмеження представництва Польщі та Кавказу. Розпущений після Лютневої революції 1917 р.

Влада або напряду підтримувала погромників – як це було в Житомирі в квітні 1905 р., або потурала бандитам своєю повною бездіяльністю – як це було восени 1905 р. в Одесі, Києві, Катеринославі, Кременчуці, Криму, Юзівці (нині Донецьк). В Олександрівську (нині Запоріжжя) поліція випустила та поширила відозву «До всіх істинно російських людей», де закликала підніматися проти «революціонерів, соціал-демократів і жидів». Зауважимо, що жоден із організаторів погромів 1905 р. не був покараний владою.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Соціальна несправедливість, національний тиск примушував євреїв шукати вихід із становища, що склалося. Одні вбачали його в еміграції (здебільшого – за океан), яка посилювалася після чергової хвилі погромів. Інші – сіоністи – вважали, що євреї можуть досягти справедливого устрою лише в своїй власній єврейській державі, яку треба створювати. Треті, і серед них було чимало молоді, вважали єдиним виходом революційну руйнацію існуючого в Росії державного ладу.

Жертви погрому в Катеринославі у 1905 р.

(фотографії з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», м. Дніпро; з колекції О. Крейніна)

На формування революційних ідей, не зважаючи на все інше, впливав і один з найвищих рівнів освіти, що мали євреї серед інших народів Російської імперії. Це було пов'язане із національною традицією – кожен єврей-чоловік колись мав вийти в синагозі до сувої Тори та читати його. І, крім того, освіта та професія інженера, лікаря, службовця давали єврею потенційну можливість здобути добробут та соціальний успіх.

В той же час, освічена людина краще усвідомлює своє реальне становище. І коли через сумнозвісну «процентну норму» чимало євреїв, що мали гарну попередню освіту, лишалися поза університетських лав – їхній відчай сприяв пробудженню «революційної свідомості».

Відомою є легендарна історія, коли до царя Миколи II звернулися рабини з проханням: – Цар-батюшка, відміни, будь ласка, процентну норму для вступу євреїв до університетів, інакше ми не утримаємо єврейську молодь від революції. Цар цього не зробив...

В роки революції 1905–1907 рр. активізувалася участь євреїв у революційно-му русі, де взагалі була досить високою питома вага представників національних меншин. Представники старшого покоління засуджували участь частини молодих євреїв в революційних організаціях, проти цього певний час виступали і сіоністи. Проте, постійно зростала активність соціалістичних єврейських партій та організацій – вже згадуваного вище **Бунду**, а також **Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії** (ССРП, була створена у січні 1905 р. в Одесі), **Єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей Ціон** (була створена членами Поалей Ціон у лютому 1906 р. у Полтаві), **Соціалістичної єврейської робітничої партії** (СЕРП, осередки якої створювалися в Україні з 1906 р.). Чимало євреїв входили до складу і навіть до керівництва загальноросійських революційних партій (особливо меншовицького крила РСДРП). Революційна єврейська молодь брала участь в мітингах, де лунали заклики до проголошення демократичних свобод, організовувала маніфестації під революційними гаслами, страйки тощо.

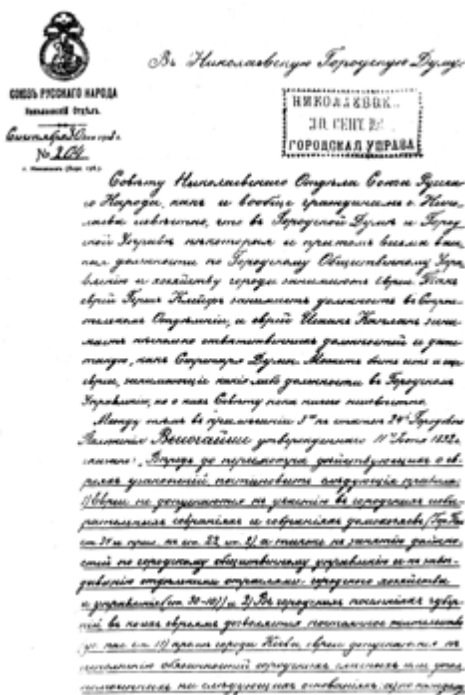
2. Між двома революціями. «Справа Бейліса»

Після поразки революції 1905–1907 рр. продовжувалася політика державного антисемітизму, що спиралася на реакційні сили в суспільстві. Чорносотенці вели активну погромну агітацію у багатьох містах України, після убивства агентом «охранки» євреєм Д. Богровим голови Ради Міністрів П. А. Столипіна намагалися вчинити погром у Києві.

«Справа Бейліса» стала знаменним явищем, що віддзеркалило і політику державного антисемітизму з боку царату, і панування негативних стереотипів у частини українського населення, і справді здоровий глузд та чесність здорових сил суспільства.

У березні 1911 р. у віддаленому районі Києва було знайдено тіло мертвого хлопчика — Андрія Ющинського. У ході слідства з'ясувалося, що до злочину причетна Віра Чеберяк — жінка, що була пов'язана з кримінальним світом. Але чорносотенні організації, чимало реакційних газет друкували матеріали про «ритуальні вбивства євреями християнських дітей». Київський прокурор Г. Чаплинський та його однодумці й покровителі-антисеміти сфабрикували звинувачення проти єврея Менахема Бейліса, що жив неподалік від місця злочину. Брехливість показань цілої низки свідків проти Бейліса настільки очевидна, — писав пізніше один із слідчих у цій справі, і настільки очевидним був провокаційний антисемітський характер процесу, де намагались обґрунтувати «кривавий наговір», що не тільки професійні юристи, але й прості селяни, члени суду присяжних, висловлювали своє незадоволення звинуваченнями Бейліса.

Проти антисемітської провокації виступили представники російської та української інтелігенції на чолі з **В. Г. Короленком**, який восени 1911 р. склав відкритого листа «До російського суспільства (із приводу кривавого наклепу на євреїв)». Заклик Короленка «підняти голос проти нового спалаху фанатизму і темної неправди» підтримали **Л. Андрєєв, О. Блок, М. Горький, Д. Мережковский, А. Серафимович** і багато інших. **М. Грушевський** назвав ініціаторів процесу «прислужниками племінної та расової ненависті», «фахівцями ритуальної легенди», творцями «кошмарної фантазії й нелюдської злості». Позицію видатного історика та майбутнього першого Президента України поділяли **С. Єфремов, С. Русова** та інші. До руху протесту проти наклепу підключилися робітники багатьох міст. У відозві української соціал-демократичної фракції вищих шкіл Києва йшлося: «Справа Бейліса не є справою єврейського народу. Це справа, що мучить усі недержавні народи, волею історії кинуті у в'язницю народів».

Заява Ради Миколаївського відділу «Союзу російського народу» до міської думи про необхідність звільнення євреїв з посад в міських державних закладах

Менахем Бейліс

Спростування брехливого, середньовічного наклепу на євреїв не змінило політику державного антисемітизму. Показово, що практично всі організатори судового фарсу, не зважаючи на його розвінчання, отримали просування по службі та матеріальні винагороди. Не змінилися і антисемітські настрої чорносотенців, які продовжували спроби організації антиєврейських акцій.

Але все частіше разом із євреями проти погромників виступали українці та росіяни — робітники Катеринослава, Конотопа, Одеси та інших міст. Демократичні сили не допустили погромів у Харкові, Луганську, Єнакієвому, Чернігові, Полтаві. Проти антисемітизму послідовно виступали діячі українського національного руху та культури, в тому числі — **В. Винниченко, М. Коцюбинський, В. Короленко, О. Олесь, І. Франко**. Їхні погляди відбивали, зокрема, журнал «Український вісник» під редакцією **М. Грушевського**, київський тижневик «Слово» під редакцією **С. Петлюри** та інші.

З іншого боку, **В. Жаботинський, І. Шехтман** та деякі інші єврейські лідери підтримували національні вимоги українців та відстоювали необхідність єврейсько-українського співробітництва. Ці чинники впливали на подальші, ще більш бурхливі революційні процеси в суспільстві.

3. Євреї України під час революційних подій 1917–1918 рр.

Лютнева революція 1917 р. у Петрограді, ліквідувавши російську монархію, насправді перетворила величезну державу на одну з найдемократичніших у світі. Були скасовані всі дискримінаційні закони царського уряду.

Присяжні засідателі (селяни), що виправдали М. Бейліса

Перший Генеральний Секретаріат Центральної Ради (після 1917 р.)

Наслідки цього для єврейського населення були величезними. Євреї були зрівняні у громадянських, політичних і національних правах з іншими народами Росії, що полягало, зокрема, в наступному:

- була ліквідована сумнозвісна «смуга осілости», євреї могли вільно селитися по всій території Росії;
- були скасовані «відсоткові норми» вступу євреїв до навчальних закладів та інші національні обмеження;
- бурхливий стимул до розвитку отримала єврейська культура, євреї брали все більш активну участь у політичному та суспільному житті країни.

Участь євреїв у революційно-демократичному русі після Лютневої революції визначалася кількома чинниками. З одного боку, євреї виступали за подальшу демократизацію суспільного життя в межах єдиної країни, щоб не припустити територіального розколу єврейської общини колишньої Російської імперії та її подальшої асиміляції. З іншого боку, єврейський національний рух не міг не враховувати інтереси національних рухів окраїн колишньої імперії, в тому числі – українського. І, спираючись на досвід спільної демократичної боротьби, євреї підтримали український рух у межах загальноросійських демократичних тенденцій. Взаємовідносини єврейського та українського національного рухів можна простежити на прикладі Української Центральної Ради.

Коли Українська Центральна Рада перетворилася з національного органу на крайовий, до її складу разом з представниками інших національних меншин увійшли євреї.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

«Повнота національного життя, котре ми добиваємося для українського народу, не повинна затоптати інших народностей і обмежувати їх значення до вільного розвитку своєї культурної і національної стихії... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших національностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, у котрого політичну розважливість ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тим напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами.

М. С. Грушевський

До складу Малої Ради (комітету) згодом увійшло **16 представників від єврейських партій та організацій** (для порівняння: від українських – 36, від російських – 9, від польських – 4). У Великій Раді єврейським партіям та організаціям відводилось **50 місць із 212**; крім того, секретарем державного контролю став бундівець М. Рафес.

Для захисту інтересів національних меншин у складі першого українського уряду було створене Генеральне секретарство з міжнаціональних справ, при керівникові якого передбачалися посади заступників (товаришів) з російських, єврейських та польських питань. Після проголошення УНР у листопаді 1917 р. було утворено **Секретарство (Міністерство) єврейських справ**, на чолі якого став один із засновників Соціалістичної єврейської робітничої партії, голова Об'єднаної єврейської

соціалістичної робітничої партії, відомий публіцист, політичний і суспільний діяч Моше Зільберфарб (надалі цю посаду обіймали А. Золотарьов, І. Хургін, Б. Лацький-Бертольд та ін.). Яскравим прикладом українсько-єврейського політичного співробітництва стало ухвалення Малою Радою 9 січня 1918 року **закону про національно-персональну автономію**, автором проекту якого був генеральний секретар (міністр) з єврейських справ М. Зільберфарб.

Національно-персональна автономія – такий порядок в державі, за якого представники окремих національностей об'єднуються у свої національні організації. Такі організації (союзи) користуються правами самоврядування у справах національної освіти, культури, соціальної допомоги й еміграції. Важливо те, що членами національних союзів ставали не на територіальній, а на персональній основі: до них вступали за власним бажанням усі члени цієї національної спільноти, в якому б регіоні держави вони не проживали.

Отже, заходи Центральної Ради давали євреям України можливість відстоювати свої національні інтереси та активно впливати на вироблення і здійснення її політичного курсу.

Однак більшовицький переворот у жовтні 1917 р. у Петрограді поклав край таким стосункам між українськими та єврейськими соціалістами. Єврейські представники в Малій Раді разом з українцями засудили дії більшовиків та підтримали III Універсал, згідно якого 20 листопада 1917 р. було проголошено створення Української Народної Республіки в рамках демократичної небільшовицької Росії.

Але тенденції до проголошення самостійності України викликали у єврейських політичних лідерів занепокоєння. Спочатку представники єврейських партій не підтримали союзу УНР з німцями, який українські лідери вважали вимушеною необхідністю за умов організації більшовиками інтервенції в Україну. Подальшому погіршенню стосунків між представниками єврейства та Центральною Радою сприяло проголошення останньою наприкінці січня 1918 року IV Універсалу про державну незалежність України, проти якого виступили Бунд і меншовики.

Проголошення незалежності України було кваліфіковане багатьма діячами єврейських партій як остаточний розрив з російською демократією, що, на їхню думку, ставило під загрозу збереження прав національних меншин.

Після **гетьманського перевороту** навесні 1918 р. Центральна Рада була розігнана, а всі попередні здобуті нею демократичні завоювання скасовані як «соціалістичні експерименти». У липні 1918 р. гетьманський уряд офіційно скасував закон про персонально-національну автономію та ліквідував національні міністерства.

За доби Гетьманату, через суворість німецького окупаційного режиму і відсутність на теренах України масштабних військових дій, антиєврейські погроми не набули значного поширення. Однак і в цей, порівняно «спокійний» період антисемітські настрої не вщухали.

100 карбованців УНР. 1918 р.
Номінал позначено російською,
польською та на їдиш
(з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»)

Прийшовши внаслідок антигетьманського повстання до влади в Україні у грудні 1918 р., Директорія (верховний орган УНР) відновила скасований гетьманом закон про національно-персональну автономію (поширивши його лише на євреїв, виключивши з поля дії закону російську і польську національні меншини) та заснувала відділ у справах національних меншин, яким керував активний прихильник українсько-єврейського співробітництва С. Гольдельман.

4. Євреї України під час Громадянської війни

Політичні сутички та військове протистояння різноманітних політичних сил, слабкість центральної влади та її зміна, господарська криза та інтервенції призвели Україну в 1919 р. до хаосу. Зрозуміло, що безвладдя та політична анархія супроводжувалися проявами бандитизму та погромами. Із загальної кількості 1236 погромів у 524 населених пунктах, зафіксованих між 1917 та початком 1921 рр. у Наддніпрянській Україні, лише 6% сталися до 1919 р., решта – пізніше. Кількість загиблих у цих погромах становила, за різними джерелами, від 30 до 60 тис. осіб.

**Жінка з немовлям –
жертва погрому**

Причетними до цієї трагедії були всі діючі тут сили. **Погроми вчиняли і білі, і червоні, і банди мародерів з місцевого селянства, і українські повстанці різних політичних орієнтацій, і війська Директорії.**

І все ж у масовій свідомості євреїв ці жорстокі і криваві розправи згодом стали пов'язуватися здебільшого з українським визвольним рухом та його керівником **Симоном Петлюрою**. Якими ж були передумови формування цього стереотипу?

Зазначимо, що представники національних меншин були надзвичайно активними в революції, що визначалося не тільки соціально-економічним, а ще й національним та релігійним тиском, від якого вони страждали за часів царської Росії. **Хоча переважна більшість населення лишалася під час Громадянської війни аполітичною, євреї поряд з грузинами, латишами, поляками мали досить високу питому вагу у складі більшовицького керівництва, серед політкомісарів, командирів продзагонів і осо-**

бливо в ЧК. У найвищій партійній еліті РКП(б) у 1917–1919 рр. євреї обіймали друге після росіян місце (відповідно 44,4% та 27,8%). Загальновідомими в країні стали імена вождів революції Троцького, Свердлова, Зінов'єва, Урицького та ін.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Легендарною стала історія, що відбулася в перші роки більшовицької революції. До Льва Троцького (Бронштейна) прийшла делегація московських рабинів і запропонувала йому припинити революційну діяльність. На думку рабинів, політична активність відомих політичних лідерів-євреїв призводить до того, що ненависть частини населення до більшовиків поширювалася на всіх євреїв, а це призводило до все нових єврейських погромів. На це Троцький рішуче відповів, що російському пролетаріатові, мовляв, пощастило, що у нього є такий вождь, як він, Троцький. З його організаційними здібностями, знанням мов та іншими талантами він міг би очолити революційний рух у будь-якій європейській країні. Що ж до долі євреїв, які

страждають від погромів – то він, Троцький, цим не переймається. Навпаки – на думку більшовицького вождя, революційні події та погроми підштовхнуть євреїв до відмови від своєї національної самоідентифікації в бік революційної інтернаціоналістської свідомості.

Тоді один з рабинів відповів революційному вождю: «Шкода, Лев Давидович. Революції роблять Троцькі, а розплачуються за них Бронштейни...»

Отже, до «традиційних» звинувачень євреїв додалося нове – у підтримці антинародних заходів більшовицької влади. Особливий протест українського населення викликала більшовицька політика «воєнного комунізму».

Цей чинник співпав зі ще одним – отримавши народну підтримку у поваленні режиму гетьмана Скоропадського, **петлюрівські війська невдовзі вийшли з-під контролю**. З майже 100-тисячного війська 85 тис. повстанців у перші ж місяці поновлення боротьби вийшли з підпорядкування Головному отаману, тож влада Директорії УНР була в багатьох місцях лише уявною. За таких умов єврейські погроми набули нечуваних з часів Хмельниччини масштабів. За деякими підрахунками, загони Петлюри були причетними до 40% усіх погромів, що сталися у цей період, не рахуючи приблизно 25% погромів, вчинених незалежними бандами, які лише відносно були пов'язані з Директорією.

Сам Головний отаман військ УНР, а пізніше голова Директорії УНР Симон Петлюра виступав проти погромів. В одному із своїх наказів він наголошував: «...Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення – їхні діти, їхні жінки, так само, як і ми, – було поневолено і позбавлено своєї національної волі. Йому нікуди йти від нас; воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю і не-долю... Всіх же, хто підбурюватиме вас на погроми, рішуче наказую викинути геть з нашого війська і віддавати під суд як зрадників вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхніх вчинках, не жаліючи для злочинців найсуворіших кар закону». У зверненні «До населення України» (1921 р.) С. Петлюра назвав погромників «паршивими вівцями», які плямують українських селян ганебними бандитськими вчинками.

Попри це, ситуація здебільшого залишалася поза контролем Директорії, і при деморалізації її війська погроми частішали. Найкривавішими, що їх вчиняли во-

яки армії УНР, були погроми в Проскуріві, Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені, Бахмачі.

Тільки у ході погрому в Проскуріві (лютий 1919 р.) загинуло кілька тисяч євреїв, звинувачених у про-більшовицькому повстанні. Погром був спровокований отаманом Семесенком, якого пізніше за вироком військового трибуналу армії УНР було страчено. Таке покарання було непоодиноким, але придушити величезну погромну бурю не вдалося.

**Жертви Проскурівського погрому.
15 лютого 1919 р.**

Траплялося, що одне й те саме містечко по чергово громили армії-супротивники — петлюрівці, білогвардійці, червоноармійці. Попри категоричне засудження більшовиками антисемітизму, **частини Червоної армії також вдавалися до єврейських погромів**, які відбулися в містечках Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини і т.д. Найкривавішим був погром у Глухові, де загинуло понад 100 осіб. Навесні 1919 р. у погромах в Україні брали участь вояки Богунського і Тарашанського полків, очолювані **Щорсом і Боженком**. Упродовж 1920 р. не вщухали погроми, що їх чинили козаки Першої кінної армії **Будьоного** тощо.

Пересічні, далекі від політики містечкові євреї, охоплені жахом, благали про захист. З місць погромів євреї масово тікали у найближчі великі міста, а то й просто без напрямку й мети панічно переміщалися з одного містечка до іншого.

5. Міф про антисемітизм С. Петлюри та українського національного руху

Під впливом більшовицької пропаганди став формуватися міф про «український антисемітизм» та Петлюру й петлюрівські війська як «головних винуватців» погромів.

Цей міф набував особливого поширення з 1920-х років. Після поразки української революції багато її лідерів емігрували за кордон. Симон Петлюра з 1924 р. опинився у Парижі. Саме тут 25 травня 1926 року Симона Петлюру застрелив український анархіст єврейського походження, колишній червоноармієць Самюель Шварцбард. Убивця був заарештований на місці злочину.

Суд над С. Шварцбардом, який почався у жовтні 1927 р., отримав широкий розголос у світі. Захист наголошував, що Шварцбард застрелив Петлюру через помсту за єврейські погроми в Україні. Суд у Парижі, замість розгляду самого вбивства, перетворився на процес засудження українського визвольного руху та особисто Симона Петлюри, звинувачення їх у антисемітизмі.

Разом із тим, за багатьма даними, дії С. Шварцбарда та вбивство ним С. Петлюри були інспіровані радянськими спецслужбами.

У створеній атмосфері засудження погромів за С. Шварцбарда, крім комуністичної та єврейської преси, заступилися відомі громадські діячі. Під величезним громадським тиском С. Шварцбард був виправданий рішенням більшості присяжних та вийшов на волю в ореолі героя-месника.

Треба зауважити, що Симон Петлюра несе політичну відповідальність за єврейські погроми на території, яка була під українською владою. Українська Народна Республіка та Директорія не спромоглися створити таку державну систему, яка б забезпечувала безпеку людей. Сам Симон Петлюра сприяв розвитку «отаманщини», яку потім не зміг повністю приборкати. Але неправдиве тавро антисемітизму на Петлюрі та українському русі взагалі, який було закріплено Паризьким процесом, надовго протиставило одне одному українську та єврейську спільноти. Цим було дуже задоволено більшовицьке керівництво в Москві.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттю «національно-персональна автономія».
2. Яку позицію займала російська влада відносно погромів початку ХХ століття?
3. На прикладі діяльності Української Центральної Ради простежте взаємовідносини українського та єврейського національного рухів.
4. Якими були передумови єврейських погромів часів Громадянської війни?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Як Ви вважаєте, чому в революційних партіях та організаціях дуже великою була питома вага представників національних меншин?
2. Як Ви розумієте слова рабина під час зустрічі з Л. Троцьким: «Революції роблять Троцькі, а розплачуються за них Бронштейни»?
3. Які стереотипи сприйняття євреїв та українців формувалися внаслідок подій революцій та Громадянської війни? Чи збереглися ці стереотипи, міфи?

ДОКУМЕНТ 1

З КНИГИ Ф. ПІГІДО «ДО УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН У РОКАХ РЕВОЛЮЦІЇ».

- ...Ці відносини витримали ряд іспитів у роках революції, – маємо на увазі розвиток українсько-єврейських відносин та єврейські погроми, що відбулись в роках 1917–21 переважно на теренах України. Всі погроми вже від десятків років прийнято відносити на рахунок українського народу... ще й до сьогодні деякі кола, через свою необізнаність, або силою традиції, що з ряду причин склалась за останніх сорок років, безпідставно обвинувачують у тих погромах цілий український народ та уряд Української Народної Республіки.
- ...Зав свої помилки, за народні лиха – реакційні кола російської імперії обвинувачували єврейство. Щоб сіяти міжнаціональні незгоди, адміністрація не зупинялась навіть перед такими фантастичними наклепами, як обвинувачення євреїв у ритуальних убивствах християнських дітей (відомий процес Бейліса у Києві). Антисемітська агітація погромників «обґрунтовувалась» зокрема дорожнечою та нестачею продуктів і тим, що буцімто євреї їх приховують...
- ..Большевицький уряд Леніна-Троцького явно спекулював на єврейських погромах, що їх чинили деморалізовані большевицькою пропагандою фронтові частини та банди збольшевизованих дезертирів. Усі ті погроми большевики намагались віднести на рахунок українців..., (причому) жорстокість, виявлена червоногвардійцями та матросами під час погромів, була винятковою.

Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 7. – С. 58–61.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 1

Хто, на думку автора вищенаведеної роботи, сіяв міжнаціональну ворожнечу в Російській імперії? Яку позицію щодо погромів займали більшовики?

ДОКУМЕНТ 2

З РОБОТИ М. БЕРДЯЄВА «ХРИСТІАНСТВО ТА АНТИСЕМІТИЗМ»

Язгадую, що в роки мого перебування в Радянській Росії в розпал комуністичної революції єврей власник будинку, де я мешкав, зустрічаючись зі мною часто говорив: «Яка несправедливість, ви не будете відповідати за те, що Ленін росіянин, я ж буду відповідати за те, що Троцький єврей». Сумно, що реальність і факти не існують для тих, чиє мислення визначається... афектами та маніакальними ідеями. Більш за все тут потрібне духовне зцілення.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 2

Що думає російський філософ щодо співвідношення реальності та міфів?

РОЗДІЛ II

§ 10 НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОКОСТУ: ЄВРЕЇ В УСРР (1920–1930-ТІ РР.)

1. Встановлення радянської влади та євреї

Революція, Перша світова і Громадянська війни призвели до великих змін в соціально-економічному становищі євреїв.

Розруха підірвала основи існування сотень тисяч євреїв, які займалися торгівлею та посередництвом. У глибокому занепаді опинилися єврейські містечки, звідки масово виїжджали до великих міст їхні мешканці.

Радянська влада, що ствердилася на початку 1920-х рр., була зустрінута єврейським населенням неоднозначно. Для єврейської общини постала загроза самому її існуванню через політичний курс більшовиків, який полягав, зокрема, в наступному:

- масових конфіскацій хліба у селян (у тому числі – євреїв), суцільної націоналізації промислових підприємств, торгівлі й навіть ремісництва;
- викоріненні релігії (у тому числі юдаїзму), руйнації основ національного обштинного життя;
- «червоному терору» проти «класово чужих» (у тому числі – рабинів), а також проти недавніх союзників – єврейських соціалістичних партій.

Тому маси євреїв прагнули чим скоріше покинути підпорядковану більшовикам українську територію, сподіваючись на кращу долю в еміграції. Протягом 1920–1921 рр. з українських земель виїхали за кордон близько 200 тис. євреїв, і виїхало б набагато більше, якби не термінові адміністративні дії радянського уряду.

Звичайно, були євреї, які зуміли увійти до складу органів державної влади, силових структур. Для них їх особисте життя і кар'єра були пов'язані з долею радянської влади. Але питома вага таких інтегрованих в радянські структури людей була незначною серед усього єврейського населення.

**Єврейські юнаки виїжджають
з містечка у пошуках кращої долі**

2. Голод і Голодомор

В історії кожного народу, кожної країни є найважливіші, знакові історичні події та явища, перемоги та поразки, тріумфи і трагедії. Всі ці явища минулого слід розуміти, насамперед, в людському вимірі: якою була доля простих людей, як вона

змінилася, що зазнали люди в ході цих подій. У ХХ ст. Україна пережила чимало трагедій: криваві революції і війни, страшне горе голоду... Голод 1920-х рр., «невідомий голод» 1925–1927 рр., голод 1935 р., післявоєнний голод 1946–1947 рр.

Геноцидом українського селянства, що трагічно вплинув на долі мільйонів українців і на всю подальшу історію нашої країни, став **Голодомор 1932–1933 рр.** Важко знайти українську родину, де не постраждав, не став жертвою Голодомору хтось із родичів, близьких, сусідів. Жахливий удар, наслідки якого позначаються до сьогодні, був нанесений по генофонду української нації. Голодомор 1932–1933 рр. мав катастрофічні соціально-економічні наслідки, передусім, для українського сільського господарства, яке до соціалістичних експериментів годувало всю Росію і закордоння. Важко досягнути ту шкоду, якої завдав Голодомор психології народу, який був доведений до краю нелюдськими стражданнями, організованими правлячим більшовицьким режимом.

Найстрашніших багатомільйонних втрат зазнало саме українське селянство, українська нація. Але також ми пам'ятаємо, що поруч з українцями жертвами Голодомору ставали росіяни і євреї, поляки і білоруси, болгари і представники інших народів, що жили на території радянської України.

Безумовно, **Голодомор був актом геноциду**, відповідальність за який несе більшовицький сталінський режим. Декларуючи мету «ліквідації кулацтва як класу», влада насправді здійснювала **ліквідацію** господарськи міцного, економічно і, як слідство, політично незалежного **українського селянства** — станового хребта української нації. Масштаби національної трагедії, глибина шкоди, заподіяної національній свідомості, важкі наслідки для багатьох подальших десятиліть можна назвати спільними для українського народу. **У 2006 р. Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»** Голодомор був офіційно визнаний геноцидом Українського народу. Згідно з буквою цього закону жертвами Голодомору став Український народ та інші народи колишнього СРСР.

Унікальність Голодомору полягає, зокрема, в тому, що державна влада використала позбавлення фізичних можливостей існування мільйонів власних громадян для вирішення ідеологічно зумовлених соціально-політичних завдань — ліквідації соціальної бази опору українців комуністичній владі.

Важливо зауважити, що «зона голоду» не виходила за межі кордонів радянської держави — ніщо не загрожувало українцям, які жили на території Польщі, українцям в Білорусі чи в інших країнах. Під час трагедії продовжувалося життя в містах України — радянські війська влаштували оточення приречених на голодну смерть сіл. Ніхто не полював на українців через те, що вони народилися українцями.

Але мотиви чи характер масового знищення людей не змінює загальної характеристики злочинів, якими були і Голодомор, і Голокост. Україні треба докласти ще чимало зусиль для того, щоб справедливість була відновлена і світове суспільство визнало трагедію Голодомору як акт геноциду, долучивши її до списку злочинів проти людяності.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

15 травня 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала Голодомор 1932–33 рр. актом геноциду.

Палата представників Конгресу США від 20 жовтня 2003 р. визнала Голодомор 1932–1933 рр. в Україні актом терору і масового вбивства, спрямованого проти

українського народу. У 2003 р. Державні збори (парламент) **Угорщини** ухвалили постанову, якою визнали Голодомор 1932–1933 рр. в Україні заздалегідь спланованим і влаштованим сталінсько-радянською системою. Офіційні документи з приводу Голодомору прийняли в **Австралії, Аргентині, Грузії, Іспанії, Канаді, Литві, Хорватії**.

Крім вищезазначених країн, станом на кінець 2015 р. Голодомор актом геноциду прямо визнали **Естонія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика, Латвія, Андорра**. **Швейцарія** підтримала Резолюцію пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. на 34-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО.

У Компендіумі соціальної доктрини **Ватикану** вказано, що в ХХ ст. проти українців був здійснений геноцид. Данину пошани жертвам Голодомору віддали Вселенський Патріарх **Варфоломій I**, Папа Римський **Іоанн Павло II**, Папа Римський **Бенедикт XVI** і Папа Римський **Франциск**.

Європейський Парламент визнав Голодомор злочином проти Українського народу та проти людяності. Шанувати пам'ять жертв Голодомору закликали **ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ**. Подібні звернення прийняли в **Чилі, Чехії, Словаччині** та **Росії** (яка замість слова «Голодомор» вживає фразу «голод 30-х років»).

Правда про Голодомор, як і про інші трагедії минулого, необхідна людству не лише заради історичної справедливості, а й для недопущення подібних трагедій у майбутньому.

3. Голод 1921–1923 рр.

Головними причинами голоду, що охопив у 1921–1923 рр. значну частину території Росії та України, були неврожай, післявоєнна розруха, але в першу чергу — політика **продрозкладки**, що проводилася більшовиками в рамках політики

Пункт харчування в Одесі, що утримувався за рахунок американської благодійної допомоги (1922 р.)

Інформаційний плакат АРА, який знаходився на кухні громадського харчування в Запоріжжі (1922 р.)

медикаментів і одягу, виділених урядами західних держав і зібраних тамтешнім населенням.

Найбільше для ліквідації наслідків голоду на теренах СРСР зробила **Американська адміністрація допомоги (АРА)**, що об'єднала зусилля всіх американських організацій допомоги голодуючим. АРА працювала в уражених голодом регіонах з серпня 1921 до червня 1923 років, інколи забезпечуючи харчуванням більше 10 мільйонів чоловік.

У складі АРА активно діяв **Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт)**, який пожертвував до фонду АРА близько 4 мільйонів доларів.

Комітет сам розподіляв допомогу в районах найбільшої концентрації євреїв на теренах України та Білорусі. Тільки в серпні 1922 р. Джойнт забезпечував харчування двох мільйонів чоловік.

Джойнт (American Jewish Joint Distribution Committee) – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (до 1931 р. – Комітет з розподілу фондів допомоги євреям, що постраждали від війни) – єврейська благодійна організація, заснована 27 листопада 1914 р. Джойнт здійснював допомогу сотням тисяч євреїв Росії та Австро-Угорщини в роки Першої світової війни; тим, хто постраждав від погромів у Польщі й Україні. Надавав допомогу євреям Європи в роки Голокосту, після Другої світової війни – репатріантам в Ізраїлі. У 1989 р., після півсторічної перерви, Джойнту було дозволено повернутися до СРСР. Сьогодні організація підтримує соціальні програми і відродження єврейських общин в Україні та інших країнах, а також збереження єврейської історичної спадщини та розвиток національної культури. У випадках стихійних лих надає термінову гуманітарну допомогу постраждалим незалежно від національності та віросповідання.

З кінця 1922 р. Джойнт почав діяти в Україні як самостійна організація з надання допомоги єврейському населенню, постраждалому в роки Громадянської війни. Тільки наприкінці листопада 1922 р. Джойнтом було доправлено в Україну 765 тис. харчових посилок, 130,5 тис. з яких призначалися для Одеси, 95,2 тис. – для Києва, 58,8 тис. – для Катеринослава тощо.

Так само, як і раніше, єврейська благодійна організація надавала допомогу не лише євреям, а й нужденним інших національностей – українцям, росіянам, полякам, німцям тощо.

Близько 40% усіх коштів, витрачених «Джойнтом» в Україні навесні 1923 р. на насіння, машини, реманент, були розподілені серед неєврейського населення.

4. Євреї України під час соціально-економічних змін середини 1920-х – 1930-х років

Коли на зміну політиці «воєнного комунізму» прийшла «нова економічна політика» (НЕП), змін зазнало й життя єврейського населення.

У зв'язку з розгортанням промислового будівництва євреї переїжджали до великих міст. Тому єврейське населення Києва впродовж 1926–1932 рр. збільшилося із 140 до 185 тис. чол., Харкова – з 81 до 116 тис., Одеси – з 153 до 310 тис., Дніпропетровська – з 62 до 85 тис. Тут євреї влаштовувалися працювати на промислові підприємства, у будівельні організації та державні установи, у сферу обслуговування.

Зростала чисельність євреїв-хліборобів, чому теж сприяла американська допомога. Джойнт уклав угоду з радянським урядом щодо створення **Агро-Джойнт**, який взявся залучати євреїв до сільського господарства, допомагати технікою та реманентом. А радянська держава через Комітет із земельного влаштування трудящих євреїв (**КОМЗЕТ**) надавала переселенцям землю у південних регіонах України.

У ході цієї кампанії в Україні було створено 162 нові єврейські колонії, 38 з яких – у Херсонській окрузі, 74 – у Криворізькій, 25 – у Маріупольській та Запорізькій, 22 – в Одеській та 3 – у Мелітопольській. У 1929 р. питома вага селян серед єврейського населення республіки сягнула майже 10%, але наприкінці 1920-х рр. створення єврейських землеробських колоній припинилося. Причинами цього став викликаний переселеннями спалах антисемітизму, а також важке пристосування до селянської праці євреїв-ремесників та дрібних торговців.

На початку 1920-х років більшовиками була проголошена **політика «коренізації»**, покликана залучити до «соціалістичного будівництва» представників «корінної національності». Ця політика, яка набула в Україні форми «українізації», активувала культурне будівництво національних меншин, в тому числі євреїв.

За допомогою спеціально утвореної Єврейської секції при Центральному комітеті компартії більшовиків України здійснювалася робота з «поширення впливу комуністичних ідей і комуністичної партії серед єврейського робітництва й найбіднішого населення».

В Україні створювалися єврейські національні райони, сільські й містечкові ради. Зростали обсяги видань книжок, газет та журналів мовою ідиш. Відкривалися єврейські національні технікуми, наукові інституції, театри. Найбільші темпи розвитку переживала **система національної освіти**. Ще з 1920 р. розпочалося будівництво мережі єврейських шкіл, працювали трудові школи, дитячі будинки, дитячі садки. Успіхи національної освіти були очевидними незважаючи на нестачу

**Плакат на мові ідиш:
«Побудуємо єврейське життя
на полях Радянського Союзу!»
(1926 р.)**

Колоністи Агро-Джойнту

вчителів будь-якої кваліфікації (інколи, як у школі в Новодаровці, що в єврейській колонії на Запоріжжі – 110 учнів навчав всього 1 вчитель); погане забезпечення навчальною літературою (один підручник припадав на 5–6 учнів), брак коштів на забезпечення шкільних потреб.

Втім, головним завданням «коренізації» був не розвиток національного життя національних меншин (так само, як і українців), а його «радянська». Зміст літературних текстів, з якими працювали учні, текстів диктантів, математичних

Експозиція Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», присвячена Агро-Джойнту. У центрі – інсталяція трактора «Форд», який поставлявся в Україну в 1920-30 роках Агро-Джойнтом

завдань тощо мав антирелігійне забарвлення, вони були спрямовані на виховання молоді з політизовано-комуністичною, наднаціонально-інтернаціоналістською свідомістю.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Цікавими у зв'язку з цим є спогади колишньої учениці Новозлатопільської єврейської школи. Вона згадує, що вчитель розповідав, а діти записували маленькі історії про «єврейську кішечку». Ця кішечка, мовляв, радо зустрічала своїх добрих єврейських хазяїв, що поверталися додому після важкої, але радісної праці у... суботу. Кішечка раділа, що вона знову зможе разом з усією єврейською родиною поїсти кров'яну ковбаску. А після кров'янки кішечка дуже полюбляла поласувати молочком...

Легко уявити, як така недопустима з точки зору єврейської традиції історія діяла на свідомість дитини. Відомо, що важливою засадою єврейського традиційного життя протягом тисячоліть було шанування суботи, коли аж ніяк неможна було працювати, в тому числі «радісно». Абсолютно неможливо уявити споживання в традиційній єврейській родині некошерної кров'яної ковбаси, та ще й те, щоб євреї їли м'ясну їжу разом з молочною. Безумовно, такі тексти могли викликати у євреїв або глибоке обурення через зневагу до їхніх національних почуттів, або національний нігілізм, брутальну зневагу до усього єврейського взагалі.

Взагалі, треба з'ясувати, якою мірою єврейські школи в радянській Україні можна вважати єврейськими, і якою мірою – радянськими.

З іншого боку, сам факт навчання разом єврейських дітей, їх спілкування рідною мовою ідиш не могло не впливати на розвиток національної самосвідомості. І це відбувалося незалежно від цілей більшовистської політики.

Радянська влада продовжувала політику «викорінювання релігії». Стосувалося це і юдаїзму.

Єврейський національно-культурний розвиток можна вважати тактичною поступкою правлячого режиму національному рухові в Україні, і після остаточного ствердження сталінського режиму «національні декорації» було ліквідовано. Процес національно-культурного будівництва єврейського населення продовжувався лише до середини 1930-х років.

У хедері, м. Славута

Урок фізики в єврейській профтехшколі, м. Катеринослав

В умовах утвердження тоталітаризму єврейські національні заклади освіти та культури проголошувалися осередками «буржуазно-націоналістичного» впливу, а їхня діяльність — «шкідливою». Ця «інтернаціоналістська» політика відбивала сталінську концепцію «розв'язання національного питання», якою передбачалося штучне «підштовхування» націй до асиміляції.

5. Радянська політика у 1930-х роках і доля українського єврейства

Руйнація єврейського традиційного життя радянською владою викликала спротив населення. Він виявлявся, насамперед, у пасивній формі — намаганні емігрувати із СРСР. Пасивним опором більшовицькому режиму можна вважати і спроби частини єврейського населення, особливо містечкового, зберігати вірність єврейським традиціям, відзначати єврейські свята тощо.

Найвиразнішою формою активної протидії радянизації було створення в радянській Україні розгалуженої мережі підпільних осередків сіоністських політичних партій та молодіжних організацій. Великою популярністю серед єврейської молоді користувалося спортивно-гімнастичне товариство «**Маккабі**» (назване на честь історичного героя єврейського народу Єгуди Маккавея); спортивно-скаутська організація «**Гашомер-Гацойр**» («Молодий страж»); організація «**Гехолуц**» («Піонер», або «Першопроходець»), де майбутні переселенці до Палестини проходили сільськогосподарську та військову підготовку.

Згодом комуністична влада, прагнучи до диктатури, заборонила діяльність усіх єврейських опозиційних партій, у тому числі соціалістичних. Разом з наступом на опозицію сталінський режим скасував політику НЕПу та повернувся до адміністративно-командних методів зразка «воєнного комунізму», розгорнув надшвидкі темпи індустріалізації за рахунок пограбування села, масову колективізацію та репресії.

Темпи **колективізації** серед єврейського сільськогосподарського населення були подекуди навіть більшими, ніж серед інших селян. Так, на 1 жовтня 1930 р. було колективізовано у Каліндорфському національному районі, що на Херсонщині, — 75% селянських господарств; серед євреїв-землеробів на Одещині — 92%, на Криворіжжі — 93%, на Мелітопольщині — усі 100%.

Насильницьке вилучення хлібу у селян, а також неврожай призвели до голоду серед сільського населення України, в тому числі — жителів єврейських сільськогосподарських колоній ще влітку 1928 р. Політика більшовиків в сільському господарстві стала причиною і однієї з найстрашніших трагедій ХХ ст. — Голодомору 1932–1933 рр., про який ми вже писали вище.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

В арсеналі антисемітської пропаганди є «теорія» про те, що організаторами колективізації та штучного голоду в Україні були нібито євреї, або «організоване єврейство». Ця теорія використовувалася і пізніше, під час Другої світової війни, нацистською пропагандою для залучення до геноциду проти євреїв на території України місцевого слов'янського населення.

Факти ж говорять про те, що від більшовицької політики взагалі, що мала антинаціональне та антирелігійне спрямування, та від насильницької колективізації зокрема єврейське населення потерпало не менше, ніж сусіднє українське чи російське. Внаслідок соціалістичних експериментів була зруйнована єврейська община, єврейське традиційне життя, що зберігалося тисячоліттями, різко посилилася асиміляція.

Євреї в радянському керівництві «опікувалися» єврейськими потребами не більше, ніж вожді грузинського чи російського походження проблемами відповідно грузин чи росіян. Навпаки, ще з часів «ленінського керівництва» Серго Орджонікідзе мав власні рахунки з «грузинськими націоналістами», поляк Фелікс Дзержинський виступав проти особливої уваги до національних меншин.

Це ж стосується і колективізації, і хлібозаготівель, де бійці продзагонів-росіяни безжально вилучали хліб у своїх співвітчизників, продзагонівці-євреї завзято грабували євреїв-хліборобів.

Показово, що під час селянських антирадянських заворушень та повстань на початку 1930-х років, що проходили під антикомуністичними, українськими національними та нерідко антисемітськими гаслами, в жодному населеному пункті України не було випадків насильства проти євреїв. Натомість уряді регіонів спостерігалися приклади звернення повсталих українських селян до містечкового єврейства із закликами до спільної боротьби проти більшовицької влади.

Не можна заперечувати, що серед організаторів Голодомору і серед тих, хто його здійснював, були євреї, як і українці, росіяни, поляки та представники інших націй. Але ми вже говорили раніше про неприпустимість застосування принципу колективної відповідальності цілих народів за злочини деяких його представників.

Не будемо забувати й про те, що євреї-хлібороби помирали під час Голодомору, як і представники інших національностей.

Це – факти, які спростовують антисемітські теорії про «єврейський характер» більшовицького режиму та його політики.

Але, як казали ще з давніх часів, «якщо факти вступають у протиріччя з теорією – то тим гірше для фактів»...

Пік Голодомору прийшовся на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня...

Найбільш постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів.

У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській рівень смертності був вищий у 5–6 разів. На Донбасі – у 3–4 рази. **Фактично, голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України.** В таких же масштабах голод спостерігався у тих районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, де жили українці.

Дослідники називають різні цифри загиблих під час Голодомору: від 3-х до 10 мільйонів. Але, в будь-якому випадку, мова йде про мільйони безневинних жертв.

Не обійшло це лихо і євреїв.

ІСТОРИКИ СВІДЧАТЬ...

Прагнучи врятуватися від голодної смерті, люди тікали до великих міст, однак і там їх наздоганяла невблаганна доля. Тільки на вулицях Києва протягом січня-лютого 1933 р. було підібрано 918 померлих від голоду євреїв, за десять днів березня – 249. Мали рацію робітники-євреї одного з підприємств Бердичева, які... із сумом констатували: «На російському цвинтарі лежать більше 100 небіжчиків, померлих від голоду, а на єврейському – 40, також померлих від голоду...»

В. Гриневич, Л. Гриневич. Євреї УСРР у міжвоєнний період. – В кнізі: Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005.

Подальші роки пройшли під знаком боротьби з «ворогами народу». Сотні тисяч українців були незаконно позбавлені волі, страчені. Жертвами **масових репресій** стали 264 тис. засуджених євреїв, іще 87 тис. євреїв звинувачувалися у кримінальних злочинах, десятки тисяч членів сімей «ворогів народу» (у тому числі діти) були вислані за межі України.

Прикладом того, як євреї ставали жертвами радянських репресій, є історія **Леві-Іцхака Шнеєрсона**. Він був головним рабином міста і духовним лідером хасидизму в Катеринославі – Дніпропетровську з 1907 до 1939 р. Дитячі та юнацькі роки в цьому місті провів і один із його синів – **Менахем-Мендл**, майбутній Сьомий Любавицький Ребе.

Обстановка в радянській Україні для євреїв, які дотримувались заповідей Тори, була важкою. Вони не могли працювати на підприємствах та в установах, якщо робочі дні припадали на суботу. Зважаючи на катастрофічне матеріальне становище єврейських родин, рабин Леві-Іцхак організував фонд підтримки нужденних, усіма силами відстоював інтереси євреїв міста. Коли в 1939 р. в СРСР проводився перепис населення, чимало євреїв боялися повідомити про себе правду, що є віруючими юдеями. Дізнавшись про це, рабі Л.-І. Шнеєрсон виступив в синагозі з полум'яною промовою, переконуючи, що євреї в жодному разі не можуть приховувати своєї віри в Б-га Єдиного.

Діяльність єврейського духовного лідера дратувала радянську владу. Ребе Шнеєрсона було звинувачено в тому, що він у себе вдома організовував «нелегальні зібрання», на яких, мовляв, велись антирадянські бесіди; збирав гроші для репресованих євреїв; роздавав євреям мацу та здійснював інші «злочини». Леві-Іцхак не визнав себе винним, але його було засуджено на 5 років заслання у Казахстан, де він і помер у 1944 р. Реабілітували рабі Леві-Іцхака Шнеєрсона в 1989 р.

Стіл слідчого НКВС. На столі – матеріали кримінальної справи репресованого рабина Дніпропетровська Леві-Іцхака Шнеєрсона
(з експозиції Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»)

З другої половини 1930-х років стверджувалася **політика державного антисемітизму**, проявом якого було, зокрема, поступове обмеження представництва євреїв у державних органах влади, силових структурах.

Отже, «радянські рамки» національно-культурного розвитку, соціальні зміни, репресії та різке посилення асиміляційних процесів знаменували для євреїв України переддень Голокосту.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як зустріло єврейське населення ствердження радянської влади в Україні?
2. Назвіть передумови голоду 1921–1923 рр.
3. Які організації надавали допомогу голодуючим у 1921–1923 рр.?
4. Що Ви знаєте про Джойнт? Назвіть цілі і охарактеризуйте практичну діяльність Агро-Джойнт у 1920-і рр.
5. Як розвивалося єврейське національно-культурне будівництво під час «українізації»?
6. Назвіть передумови Голодомору 1932–1933 рр.
7. Як Голодомор вплинув на історичні долі українського і єврейського народів?
8. Хто був жертвою масових репресій більшовицького режиму в 1930-х рр.?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Використовуючи знання з історії України, обміняйтеся думками у класі про спільні та відмінні риси голоду 1920-х рр. і Голодомору 1932–1933 рр.
2. Які існують антисемітські теорії щодо колективізації та Голодомору?
3. Як Ви розумієте вислів «якщо факти вступають у протиріччя з теорією – то тим гірше для фактів»?

ДОКУМЕНТ

ІЗ КНИГИ АМОСА ОЗА «ПРИПАДАЮЧИ ДО ВЕЛИКОГО ДЖЕРЕЛА (БЕСІДИ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ КУЛЬТУРУ)»

...На противагу християнству, де доволі чітко простежується лінія Богу – Богово, інакше говорячи, те, що належить церкві, саме їй й належить, а те, що поза церквою – це секулярність, у нас справа зовсім інша... Весь єврейський народ, його історія, традиції, його звичаї, його стародавні священні тексти, його сучасна культура... носить загальнокультурний характер. І чіткого водорозділу між релігійним та нерелігійним тут провести неможливо.

Амос Оз. Припадаю к великому источнику (беседа о еврейской культуре) // Єгупець: Художньо-публіцистичний альманах Інституту юдаїки. – К.: Сфера, 2000.

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

Виходячи з думки ізраїльського письменника скажіть, які наслідки мала радянська антирелігійна політика для євреїв у порівнянні з наслідками для інших народів України.

1. Геноцид в новітній історії

Двадцяте сторіччя було одним із найдраматичніших в історії людства.

Війни та революції, встановлення диктатур та повалення тираній, найвидатніші винаходи, що піднесли людську цивілізацію до неосяжних височин та нові види озброєнь, здатні знищити все живе, зліт людського духу та людоненависницькі ідеї, які втілилися у масових вбивствах, геноциді... Але навіть у цьому, насиченому подіями сторіччі було унікальне за масштабом впливу на людську історію явище — трагедія Голокосту.

Голокост, Катастрофа (англ. Holocaust – всеспалення; іврит Шоа – катастрофа, нещастя) – загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 мільйонів чоловік) внаслідок організованого знищення євреїв нацистами та їх посібниками у Німеччині та на захоплених нею територіях у 1933-1945 рр. (в нацистській фразеології – «остаточне вирішення єврейського питання»).

Історія знає багато прикладів геноциду. Чи то Європа, Азія або Африка, чи говоримо ми про Голодомор в Україні у 1932–1933 рр. або знищення мільйонів кхмерів режимом Пол Пота – Ієнг Сарі у 1975–1979 рр. – сутність геноциду лишається незмінною.

Геноцид – політика масового знищення певних груп населення за національною, расовою, соціальною або іншою ознакою.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Організація Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р. прийняла Конвенцію щодо геноциду, запропоновану польським юристом єврейського походження Рафаелем Лемкіним, в якій, зокрема, зазначалося: «...Геноцид означає один із наступних актів, здійснених із наміром знищити цілковито або частково національну, етнічну чи релігійну групу, а саме: (а) вбивство членів цієї групи; (б) завдання серйозної тілесної чи психічної шкоди членам цієї групи; (в) умисне нав'язування цій групі умов життя, що, як передбачається, призведуть до її фізичного знищення – цілковитого або часткового; (г) вживання заходів із метою перешкоджання народжуваності в цій групі; (д) насильницьке переміщення дітей цієї групи до іншої групи». Як випливає із формулювання, геноцид означає знищення певної групи людей, що може бути здійснено без убивства всіх її членів. Цим Голокост відрізняється від геноциду, бо нацистами було поставлено завдання повного фізичного знищення євреїв.

Чому ж саме Голокост привертає особливу увагу істориків і політиків? У 2000 році в Стокгольмі відбулася Міжнародна конференція голів держав та урядів європейських держав – членів Ради Європи, а також США та Канади. Цей форум зібрав 600 делегатів з 47 країн світу, 20 з них були представлені на рівні президентів та голів урядів. «Катастрофа фундаментально переглянула основи цивілізації, — сказано в Декларації конференції, — її безпрецедентний характер завжди буде мати всезагальне значення». Стокгольмський Форум прийняв рішення рекомендувати вивчення історії Голокосту в країнах Ради Європи, що підтримала і Україна.

Рафаель Лемкін (стоїть крайній праворуч) серед представників країн, які підписали Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього

Рукоштовування сина німецького офіцера і єврея-фронтовика.

На фото:

Генріх Каасман – голова Товариства німецьких друзів «Яд Вашем»,
Соломон Флакс – голова Ради євреїв-ветеранів
 Дніпропетровської єврейської громади

Стокгольмська декларація, інші міжнародні документи, наступні важливі міжнародні зустрічі, приурочені до річниці трагічних подій у Бабиному Яру (Київ) свідчать про те, що сучасна демократична Європа прагне усвідомити уроки Голокосту для запобігання подібної трагедії в майбутньому.

2. Універсальність та безпрецедентність Голокосту

Європейська історія багата не тільки досягненнями культури, але й трагедіями та гуманітарними катастрофами. Чому ж в демократичній Європі вирішили сприяти формуванню толерантності та несприйняття насильства саме на прикладі Голокосту?

Ми вважаємо, що у виборі цієї теми є глибокий сенс. **Універсальність Голокосту** полягає в тому, що тотальному знищенню підлягали мільйони людей тільки тому, що вони народилися євреями (як в інших випадках національного геноциду – вірменами, або греками, або сербами та ін.). Універсальність – в масштабах трагедії, як і загибель мільйонів українців під час Голодомору, загибель сотень тисяч у наслідок «етнічних чисток» в період міжнаціональних конфліктів у колишній Югославії. Універсальність – у запланованості та послідовній, систематичній організації масових вбивств, які виправдовуються людиноненавистницькою ідеологією.

Але, водночас, **Голокост є й безпрецедентним явищем**. Вперше в історії найважливішим елементом державної політики великої світової держави – Німеччини – стала політика тотального фізичного винищення всього народу – євреїв. Антисемітизм (поряд з ідеєю світового панування) стає ідеологічним стрижнем нацистського режиму, який мобілізував усі ресурси для «остаточного вирішення єврейського питання».

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Нема народів «гарних» і «поганих», хоча вони й відрізняються один від одного за національним характером, темпераментом, особливостями психологічного складу. Але за різних історичних умов ці національні особливості проявляються по-своєму. Відомим є випадок з одним мандрівником, який під час Першої світової війни мав потрапити з Росії до Німеччини, яка з нею воювала.

У Росії мандрівник був розчарований тим, що поїзди ходили дуже нерегулярно, з великими запізненнями. Коли він поцікавився, чому так відбувається – йому відповіли: «Але ж іде війна...»

З труднощами потрапивши до Німеччини, мандрівник був знову дуже здивований: поїзди ходили тут настільки чітко, що за ними зв'язали годинники. На питання – чому така увага приділяється точності руху поїздів, йому відповіли: «Але ж іде війна...»

Німецька педантичність (дуже гарна, сама по собі, риса) проявлялася й під час Другої світової війни. Вчасно ходили залізничні ешелони, які доставляли на фронт солдат, боеприпаси, військову техніку – від цього багато в чому залежала доля й окремих боїв, й всієї війни. З фронту йшли санітарні поїзди, які перевозили поранених німецьких солдат та офіцерів – без військового професіоналізму нічого не варт була найдосконаліша бойова техніка.

Але всі ці поїзди поступалися колією ешелонам, точність руху яких мала велике значення для гітлерівського рейху. Це були ешелони, які везли євреїв до таборів знищення – Аушвіц-Біркенау, Дахау, Майданека... Ешелони йшли точно, як годинники, і жодного разу під час війни не спізнилися.

Геноцид страшний і злочинний у всіх своїх проявах, по відношенню до всіх своїх жертв. Нацистський «новий порядок» на окупованій території України означав геноцид по відношенню до українців, росіян та інших **слов'янських народів**. Нацисти вважали слов'ян «нижчою расою», відносно них була розроблена програма поневолення, знищення національної еліти, германізація та депортація. Згідно плану «Ост», гітлерівці мали намір «очистити від слов'янського населення» окуповану територію СРСР. Із сорока п'яти мільйонів чоловік, які проживали на цих землях, тридцять один мільйон належав до депортації, а решту передбачалося германізувати.

Одним із найжахливіших злочинів нацистів є трагедія **ромів — циганського народу**. Затаврованих і переслідуваних як злодіїв, ворожбитів й викрадачів дітей, більше 13 тисяч циган депортували до Аушвіц-Біркенау (без урахування кількості німецьких циган), а 5 тисяч австрійських депортували до Лодзі й замордували в Хелмно. Ще три тисячі австрійських циган було направлено до концтаборів, а дві з половиною тисячі депортовано до Польщі, здебільшого до єврейських гетто. Більшість із них, імовірно, загинули. Дві третини німецьких циган були замордовані, багато хто загинув у газових камерах Аушвіцу.

В останній період війни багато хто з уцілілих змушений був у німецькій уніформі воювати в штрафних батальйонах, виконуючи небезпечні завдання. Інші потрапили в рабське становище на заводах, де виготовляли зброю. На території України айнзатцгрупою «D» було замордовано всіх циган, виявлених нею в зоні своєї дії.

За деякими оцінками, загальна кількість знищених нацистами циган складає 810 тисяч чоловік.

Колону циган (ромів) депортують з Німеччини до Польщі. 1940 р.

... Проглядається як подібність, так і відмінність у ставленні нацистів до циган і до євреїв. Обидва ці народи мали багато спільних рис у нацистський період: вони обидва не мали національної території і своєю засадничою культурною традицією відрізнялися (кожний по-своєму) від панівних, щодо них європейських націй. Підхід у ставленні нацистів до обох цих народів був той самий і не лише з погляду бюрократії (ними займалися одні й ті ж організації СС), але й із ідеологічної точки зору (Тіммер застосовував до них однакові расистські теорії). Що ж до відмінності, то вона справді є важливою – циган, що були расово «чистими» в очах нацистів, або могли приєднатися до «циганського роду», вони щадили. Це пояснювалося тим, що нацисти припускали можливість жити поруч з іншою, хоч і нижчою, расою за умови, що не буде «змішаних шлюбів». Таким чином, на смерть були приречені «Mischelinge» («змішані»), але не «чисті» цигани. Загинули навіть 2 тисячі 652 німці, які дотримувалися циганського способу життя.

Що ж до євреїв, то... (з точки зору нацистів – І.Щ.) євреї становили не лише іншу расу, а, більше того, – антирасу, уособлення Сатани, бацилу, осквернителів культури і смертельних ворогів арійських народів. Цигани ж були лише іншою – нижчою расою, поводитися з якою належало згідно з правилами нацистської расової гігієни. В обох випадках гинула невинна людина, але при цьому нас цікавить мотивація та її передумови, а вони різні.

Ігзуда Баур. Місце Голокосту в сучасній історії. – В книзі: Пози межами розуміння (богослови та філософи про Голокост). – К., 2005.

Трагічна не тільки доля циганського народу під час Другої світової війни, але й те, що історія геноциду ромів (циган) дуже погано вивчена, а самих ромів і далі паплюжать та переслідують до сьогодні в багатьох європейських країнах...

Прикладом геноциду може служити і трагедія **вірменського народу**.

В Оттоманській імперії на початку ХХ століття була велика вірменська діаспора – близько 1 мільйона 850 тисяч чоловік. Вірмени були християнами, здебільшого селянами, але був і середній клас, і інтелігенція, яка відігравала важливу роль в Оттоманській державі.

У 1908 р. до влади в Туреччині прийшла нова політична сила – молодотурки. Спочатку вірменські націоналісти користувалися прихильністю молодотурків, але згодом усе змінилося.

Молодотурки начебто мали намір знищити вірмен з метою створення пантюркської імперії... Відіграли свою роль розчарування через втрати Оттоманської імперії в Європі і крайній націоналізм, що з'явився внаслідок цього. В ролі підбурювачів та організаторів убивств виступила інтелігенція, яка дісталася влади. Вона скористалася воєнною ситуацією і задля здійснення масового вбивства вдалася до послуг найпримітивніших за рівнем свого розвитку прошарків суспільства та кримінальних елементів, пройнятих садистськими інстинктами, пожадливістю та хтивістю. Релігійні чинники... певною мірою слугували мотивуванням для втілення державної політики. Однак самі молодотурки дотримувалися... антирелігійних поглядів. Згодом турецькі апологети стверджували, що різанина виникла внаслідок вірменського повстання або ж його загрози. Це вочевидь не відповідає дійсності.

Почавшись 24–25 квітня 1915 року арештом двохсот тридцяти п'яти провідних вірменських інтелігентів і проводирів, різанина набула поширення в Анатолії і тривала до початку 1916 року. Вірменських солдатів спочатку було звільнено з армії, потім їх використовували для примусової праці, після чого вбивали. Жінок, дітей і літніх людей «евакуювали» з рідних сіл і міст. У дорозі більшу частину їх убивали почасти курди або черкеси. Решту звозили до сирійської пустелі, де вони здебільшого вмирали.

Різанину було сплановано центральними органами, а для її здійснення використовувалися сучасні технології (телеграф, транспортування військ залізницею, найновіші засоби пропаганди та дезінформації, передові бюрократичні процедури). Втім немає нічого дивного в поєднанні цього всього з найпримітивнішими методами – вбивством за допомогою палиць і ножів, масовим гвалтуванням, позбавленням води та їжі.

Вирішальну роль відіграла офіційна телеграма правлячої турецької верхівки до периферійних керівників від 28 лютого 1915 року. У ній зазначалося: «...Прийнято рішення звільнити батьківщину від зажерливості цієї проклятої раси і нести на своїх плечах тавро ганьби, що могло б заплямувати оттоманську історію. Будучи не в змозі забути безчестя й гіркоту минулого... (є) рішення знищити всіх вірмен, що проживають на території Пуреччини, не залишаючи жодного в живих»...

Аналогії з Голокостом надто очевидні і не потребують пояснення...

Ієзуда Бауер. Місце Голокосту в сучасній історії. – В книзі: *Поза межами розуміння (богослови та філософи про Голокост)*. – К., 2005.

Церемонія відкриття експозиції Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», присвяченої геноциду вірмен

В ході вірменської різанини 1915 р. (а були ще антивірменські акції у 1894–1896, 1909 та 1912 рр.) загинуло, за різними підрахунками, від 800 тисяч до 1,4 мільйона вірмен.

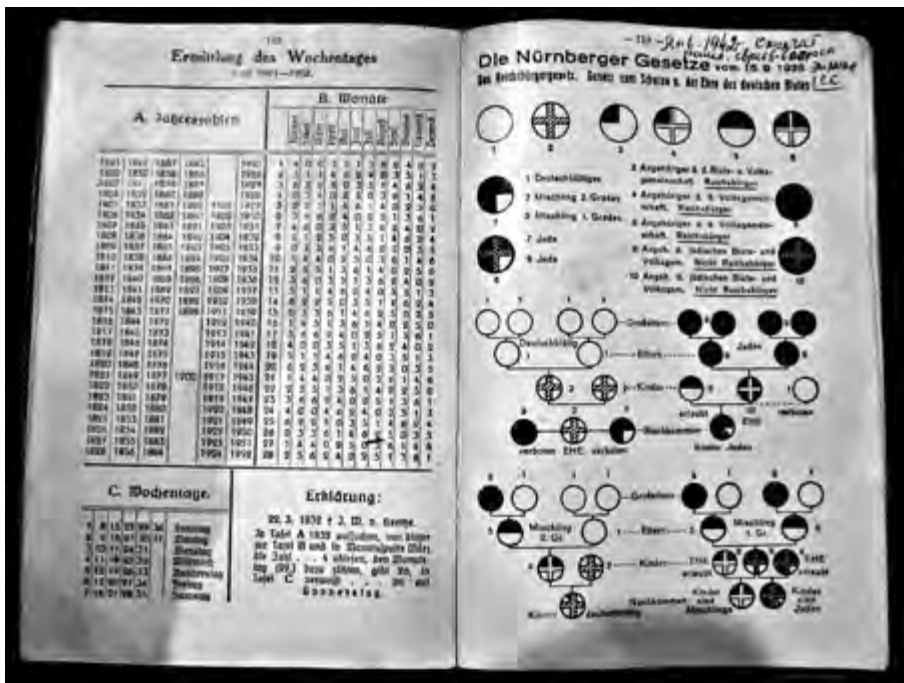
Отже, вірменська трагедія є близькою до Голокосту аналогією. Звичайно, є й відмінності.

Передусім, злочинці оголосили про своє рішення «нести на своїх плечах тавро ганьби, що могло б заплямувати оттоманську історію». Вони розглядали вбивство вірмен як вчинок «в інтересах турецького народу», але водночас розуміли, що вбивство не може бути виправдане посиланням на національні інтереси, і взяли на себе відповідальність за те, що, на їхній погляд, важко було виправдати.

Це принципово відрізняється від настанов нацистів щодо «остаточного вирішення єврейського питання». Один із нацистських вождів Гімлер під час відомої промови 4 жовтня 1943 року, говорячи про «винищення єврейського народу», назвав цей факт «сторінкою слави, якої ніколи не було й не буде в нашій історії». Убивство єврейського супротивника було для нацистів моральним обов'язком, а не, як у вірменському випадку, «практичною необхідністю», яка суперечила нормам, прийнятим навіть організаторами вбивства.

Крім того, у творах турецьких політичних лідерів **не було розроблено жодної антивірменської ідеології**, і вірмен не вважали загальною загрозою. Нацисти ж вбачали в євреях чи не головну проблему світової історії, від розв'язання котрої, мовляв, залежало майбутнє людства; якщо міжнародному єврейству не буде завдано поразки, це призвело б, на думку нацистських ідеологів, до загибелі людської цивілізації.

І останнє. Під час різанини **вірмени могли врятуватися**, якщо їм вдавалося втекти на територію, яку контролювали російські війська, або знайти притулок у будь-якій

Таблиця, за якою можна було визначити «расову повноцінність» людей. Такі таблиці поряд з математичними і фізичними формулами, іншими довідковими даними друкувалися не тільки в блокнотах для німецьких солдатів, але й в довідниках для студентів, службовців та ін. (Експонат з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», переданий С. Б. Бассом)

європейській країні, де їм ніщо не загрожувало. Деяких вірменських жінок вивозили родичі; дітей викрадали й виховували як турків; окремих залишили в селах; у Стамбулі та Ізмірі відносно велика кількість вірменів врятувалась, головним чином завдяки близькості іноземних представників.

Нарешті, вірменин міг врятувати життя, якщо приймав іслам... Втім, не зважаючи на все це, сотні тисяч вірмен стали жертвами трагедії, що за своєю природою має багато спільного з Голокостом.

Але єврея під час Голокосту ніщо не могло врятувати. Якщо німецький єврей давно забув свою національність, а його батьки ще й прийняли християнство — це не рятувало його від табору смерті. Згідно до нацистської політики державного антисемітизму, «законослухняні громадяни» повинні були виявляти та видавати каральним органам євреїв, брати участь у їх переслідуванні. Євреям Польщі та Угорщини, Литви та України після встановлення нацистського режиму була уготована одна участь — смерть. Якщо їх з ризиком для особистого життя не врятовували поляки і угорці, литовці і українці.

Так, звісно, були виключення. Відомо, що у відомстві одного з вождів гітлерівського рейху — Германа Герінга — під час перевірки «чистоти лав» спеціалістів виявили єврея — спеціаліста високого класу. Герінг, улюбленець самого фюрера і співорганізатор Голокосту, не дозволив схопити його: «У себе у відомстві я сам вирішую, хто єврей, а хто ні!».

Але такі виключення лише підтверджують правило — євреї були приречені.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттям:
 - геноцид;
 - Голокост.
2. Наведіть приклади геноциду у XX сторіччі.
3. Чим відрізняються моральні оцінки геноциду організаторів вірменської різанини та Голокосту?
4. Про що свідчить поміщення таблиці для визначення «расової повноцінності» людей в блокнотах-щоденниках не тільки німецьких солдат, але й студентів, службовців тощо?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Як Ви вважаєте, в чому полягає універсальність та безпрецедентність Голокосту?
2. Обговоріть в класі, чи є відмінності між поняттями «геноцид» та «Голокост»; якщо є – у чому полягають ці відмінності.
3. Чому, на Ваш погляд, Стокгольмська конференція рекомендувала вивчення історії Голокосту в європейських країнах?

ДОКУМЕНТ 1

ДЕКЛАРАЦІЯ СТОКГОЛЬМСЬКОГО МІЖНАРОДНОГО ФОРУМУ З ГОЛОКОСТУ в 2000 р.

Ми, Високі Представники Урядів, на Міжнародному Форумі в Стокгольмі, проголошуємо:

1. Катастрофа фундаментально переглянула основи цивілізації, її безпрецедентний характер завжди буде мати всезагальне значення. Через півстоліття вона продовжує здаватися недавньою подією тим, що залишилися живими, – свідкам страхіття, який довелося пережити єврейському населенню. Жахливі страждання мільйонів інших жертв нацизму також залишили незагоєні рани в історії Європи.
2. Значення Катастрофи, спланованої і здійсненої нацистами, ніколи не повинно стиратися з нашої колективної пам'яті. Дань самовідданості тим, хто чинив опір нацистам і віддав своє життя за рятування жертв Катастрофи, також повинна зберігатися в наших серцях. Ступінь їх героїзму і глибина цього жаху може бути пробним каменем нашого розуміння здібності людини творити добро і зло.
3. Разом з людством, знівеченим геноцидом, етнічними чистками, расизмом, антисемітизмом та ксенофобією, міжнародне співтовариство несе велику відповідальність за боротьбу зі злом. Всі ми повинні відкривати страшну правду про Голокост на відміну від тих, хто її заперечує. Ми зобов'язані зміцнювати моральні устої людей і політичні устої наших урядів, щоб бути впевненими в тому, що наступні покоління усвідомлять причини Катастрофи і будуть спроможними зробити відповідні висновки про її наслідки.
4. Ми обіцяємо докласти більше зусиль для вивчення, збереження пам'яті і дослідження Голокосту, як у країнах, де вже багато зроблено в цьому напрямку, так і в тих, що тільки приєдналися до нас.

5. Ми розділяємо установку на підтримку вивчення Катастрофи у всьому її обсязі. Ми будемо підтримувати таке вивчення у наших школах та університетах та заохочувати його в інших закладах.
6. Ми будемо шанувати пам'ять жертв Голокосту і вшановувати тих, хто боровся з ним, підтримувати в людях дух спогадів за допомогою відповідних заходів, включаючи щорічні відзначення у наших країнах Дня Пам'яті жертв Голокосту.
7. Наше покликання – нести світло в той час, коли нас ще переслідують похмури тіні Голокосту. Ми здійснимо всі необхідні кроки для того, щоб відкрити архіви і зробити сховані там документи відкритими для досліджень.
8. Згідно з цим Перша Висока Міжнародна конференція в новому тисячолітті спонукає нас зронити зерно кращого майбутнього у ґрунт гіркого минулого. Ми вболіваємо за тих, хто загинув, заряджаємось відвагою, згадуючи про їх боротьбу. Наше покликання – пам'ятати загиблих, шанувати тих, хто ще залишається з нами, і знову підтверджувати прагнення до людяності в ім'я майбутнього взаємопорозуміння і справедливості.

*Прийнято на Міжнародному форумі з Голокосту у Стокгольмі (січень 2000 р.)
«Урядовий кур'єр». – № 22. – 5 лютого 2000 р.*

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 1

1. Які основні принципи закладені до Стокгольмської Декларації?
2. Що пропонує Декларація щодо вивчення Голокосту та поширення знань про Голокост?

ДОКУМЕНТ 2

ЗАКОН УКРАЇНИ

**Про жертви нацистських переслідувань
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2000, № 24, ст. 182.) Із змінами 2015 р.**

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ 2

Самостійно ознайомтеся з документом. Згідно тексту Закону визначте позицію України щодо вивчення історії Голокосту.

§ 12 «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В НАЦИСТСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ І ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ

1. Тоталітаризм як передумова Голокосту

Двадцятье сторіччя знаменувало формування в ряді країн Європи тоталітарних ідеологій і ствердження тоталітарних режимів.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – весь, цілий, повний, або франц. *totalitaire* – повний, цілий) – особливий тип ідеології і певна форма політичного режиму, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства і окремо взятої людини: політичною, економічною, соціальною і навіть особистою. Сутність тоталітарного режиму сформулював дуче (вождь) італійських фашистів Беніто Муссоліні: «Все для держави, нічого проти держави, нічого поза державою». У найбільш завершеному вигляді тоталітаризм існував у Італії, Німеччині, а також у РСРП і в ряді інших держав (наприклад, сьогодні – в КНДР).

Тоталітаризм завжди супроводжується насильством, боротьбою проти визначених ворогів, хоча ці вороги визначаються по-різному. Формування тоталітарного режиму в радянській державі базувалося на ідеологічних засадах Маркса – Леніна – Сталіна, серед яких були ідеї світової соціалістичної революції та «пролетарського інтернаціоналізму». Отже, **радянський режим боровся проти соціального ворога**: зовнішнього – «світової буржуазії», та внутрішнього – «залишків експлуататорських класів» (у тому числі, як ми це розглядали в попередніх параграфах, проти українського селянства). Звичайно, соціальна спрямованість радянського режиму та проголошені принципи інтернаціоналізму не заперечували його анти-українського чи антисемітського спрямування, які по-різному виявлялися у різні історичні періоди. Але знищення певної нації, на відміну від знищення певних соціальних груп, не були пріоритетними завданнями радянської влади. **Фашизм**, «класична форма» якого реалізувалася в Італії, після приходу до влади в Італії Беніто Муссоліні у 1922 році, також не мав пріоритетного завдання вирішення певного «національного питання».

Беніто Муссоліні

Фашизм (італ. *fascismo* – пучок, об'єднання) – соціально-політичний рух, ідеологія та державний режим тоталітарного типу. Протиставляє демократичним цінностям так званий «новий порядок» та вкрай жорстокі засоби його утвердження. Режими та рухи фашистського типу широко використовують соціальну демагогію, популізм, апологетику війни. Серед основних ознак фашизму:
- *заперечення демократії* на користь диктатури;

- пригнічення опозиції, фактично однопартійна система;
- індивідуальний або масовий терор як метод пригнічення інакомислення та фізичного усування політичних противників;
- культ вождя (дуче, каудільйо, фюрера, президента) як єдиного виразника національної ідеї та волі народу;
- соціальна демагогія, пошук «ворогів нації»;
- культ сили, війни як засобу вирішення всіх політичних питань, засилля військових, представників силових структур у всіх сферах життя суспільства;
- крайній націоналізм та шовінізм, обмеження прав інших народів;
- агресивна зовнішня політика, територіальні претензії і захоплення чужих територій.

Що ж стосується нацизму, то боротьба проти націй-ворогів була проголошена одним з його головних завдань.

Ідеологія нацизму формувалася на основі різних елементів, але практична діяльність нацистського режиму визначалася не тільки ідеологічними настановами, але й її особистим розумінням нацистськими вождями. В першу чергу, настановами фюрера – Адольфа Гітлера.

Нацизм, або націонал-соціалізм – ідеологія, політичний рух, а в 1933-45 рр. і державний режим у Німеччині. Найбільш реакційний різновид фашизму, для якого характерні жорстоке пригнічення прав людини, надзвичайна ступінь великодержавного шовінізму, державного антисемітизму та проведення політики геноциду, у зовнішній політиці – прагнення до встановлення світового панування.

Адольф Гітлер

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Адольф Гітлер, як і його поплічники – фюрери меншого калібру (Геббельс, Гімmlер, Герінг тощо) не могли похвалитися високим рівнем освіти. Але у формуванні нацистської ідеології її фундатори намагалися використовувати дивну суміш різnorідних елементів з різних історичних епох та культур. Це простежується і в зовнішній символіці.

Привітання зведеною догори рукою, яке нацисти перейняли у італійських фашистів, походить із давньоримських традицій (так, наприклад, вітали римського імператора гладіатори, що виходили на арену). Свастика – один із символів, поширений у стародавній Індії, що означав сонце, або вічність (за мріями Гітлера, рейх мав існувати вічно); та й себе німецькі нацисти вважали «справжніми арійцями», тобто вихідцями із цієї південної країни. Але це не перешкоджало їм визначати свій «характер» як «нордичний, стійкий» (тобто – «північний»). Червоний колір нацистських прапорів – це колір робітничого класу, захист інтересів якого також декларували нацисти. Хоча це не заважало нацистам спиратися на великий капітал.

Отже, для нацистської ідеології характерна еклектика – суміш різnorідних елементів.

Втім, антисемітизм був основою, одним з найважливіших принципів нацистської ідеології. Наведемо думку про це відомого ізраїльського історика Іегуди Бауера.

ДУМКА ІСТОРИКА

...Експансіоністська політика нацистської Німеччини мотивувалася перш за все не конкретними інтересами німців – політичними, стратегічними чи економічними, – а скоріш, ідеологічними міркуваннями. Висловлювання щодо цього досить часто були абсолютно незавуальованими, але окремі історики мають схильність не зважати на деякі документи, які не підтверджують їхніх упереджених поглядів. Нацистська Німеччина шукала «*Lebensraum*» [«життєвий простір»] для германських народів (передусім, але жодною мірою не тільки для німців), щоб вони могли панувати над Європою та світом; із цією метою необхідно було вести війну проти ворогів, об'єднаних довкола єврея-архіворога, який приховувався за всіма іншими. Боротьба проти євреїв була одним із двох тісно переплених мотивувань, що їх було покладено в основу рішення нацистів розв'язати Другу світову війну. Антиєврейський похід був вирішальною складовою нацистської есхатології, наріжним каменем їхньої світобудови, а не лише однією з частин їхньої програми. Майбуття людства залежало від їхньої перемоги над єврейством. З огляду на це псевдо-релігійне мотивування дії нацистів проти євреїв набули безпрецедентного характеру. Із моменту прийняття рішення про знищення євреїв для їх убивства не існувало винятків, оскільки Сатану необхідно викорінювати дощенту, а інакше він знову заявить про себе. Кожен, хто мав у дідівському поколінні трьох предків єврейської крові, був приречений на смерть, а тому, хто мав двох таких предків, загрожувала, як правило, або смерть, або стерилізація. Винятковість Голокосту полягає в тоталітарному характері його ідеології та у втіленні абстрактної ідеї у сплановане, методично впроваджуване масове вбивство. Крім того, Голокост був головним мотивом реалізації великомасштабної війни, яка забрала близько 35 мільйонів людських життів за довгих шість років. У цьому й полягає унікальність Голокосту.

Іегуда Бауер. Місце Голокосту в сучасній історії. – В книзі: *Поза межами розуміння (богослови та філософи про Голокост)*. – К., 2005.

Треба сказати, що до сьогодні не знайдено «того самого документу», в якому було б зафіксовано прийняте Гітлером рішення про повне фізичне знищення євреїв. Як слушно зауважує відомий історик Дан Міхман – цього документу просто-напросто не існувало. Але передумови формування такого рішення мали глибоке коріння.

Подібного роду ідеї висловлювалися ним починаючи з 1919 року: більшовизм (або марксизм і комунізм) згідно до них трактувалися як сатанинський вияв «юдаїзму», що загрожувало усьому людству смертельною хворобою та загибеллю, після котрої «планета ця буде, як і тисячоліття тому, здійснювати свій шлях в ефірі пустельною та незаселеною людьми» (*Mein Kampf*).

Протягом цього періоду Гітлер надсилав своїм наближеним більш-менш ясні «сигнали»..., що вказували на бажаний, з його точки зору, напрямок розвитку подій. Висловлювання Гейдріха на «робочій нараді»... на віллі у Вандеї 20 січня 1942 року..., присвячений координaciji дій із знищення євреїв, ясно підтверджує подібне припущення: виконання на ділі «Остаточного рішення», в ході котрого «має бути прочисувана вся Європа із заходу на схід», здійснювалося відповідно до «передньої згоди фюрера».

Д. Міхман. *Історіографія Катастрофи: єврейський погляд.* – Дніпропетровськ: Центр «Пікума», ООО «Дива», 2005.

«Остаточне вирішення єврейського питання» – термін, який запровадили нацистські вожді (січень 1942 р.) для позначення заходів повного фізичного винищення єврейського народу.

2. Напад Німеччини на Радянський Союз та масові розстріли євреїв

Гітлер визначив, що війна проти Радянського Союзу відрізняється від тих війн, які він вів проти Польщі, Франції, Британії та інших європейських країн. Про ідеологічний характер і мету цієї війни було сказано ним в **Директиві № 21 (про операцію «Барбаросса»)**, що надійшла німецькому військовому командуванню 3 березня 1941 року. Там, зокрема, йшлося: «Майбутній похід є більшим, ніж просто збройною боротьбою. Це зіткнення двох світоглядів... Єврейсько-більшовистську інтелігенцію слід знищити... Це завдання є настільки складним, що не можна покласти його на армію».

Отже, це був перший документ напередодні нападу на СРСР, де говориться про знищення євреїв.

«Складні завдання», які не слід було покладати, на думку Гітлера, на армію, були покладені на **Гімлера і СС**. Гімлеру і СС були надані повноваження знищувати, узгоджуючи з армією, представників радянської «політичної системи», передусім – комуністів і євреїв. Керівництво цими діями здійснювало **Головне управління імперської безпеки РСХА (RSHA – Reichssicherheitshauptamt)** на чолі з **Рейнхардом Гейдріхом**, що підпорядковувався Гімлеру.

На спеціальні підрозділи СС – **айнзацгрупи** («оперативні загони») **поліції безпеки і СД (Sicherheits Polizei [Sipo] und SD)** – покладалося завдання знищувати «елементи, ворожі рейху», в першу чергу – євреїв.

Історик Хільберг дав цікаву характеристику нацистським катам – командирам айнзацгруп.

Переважає більшість офіцерів айнзацгруп... в жодному разі не були хуліганами, бандитами, звичайними злочинцями або сексуальними маніяками. Більшість з них були інтелектуалами... Немає жодних ознак того, що хтось із них просив про призначення до айнзацкоманди. Нам відомо лише те, що на нових посадах вони використовували свій досвід і здібності і виконували покладені на них обов'язки... Просто кажучи, ці люди стали ефективними вбивцями...

Рауль Хільберг.

Загальна кількість особового складу чотирьох айнзацгруп – А, В, С і D – складала приблизно 3000 чоловік. На території України діяли групи С і D. Слід зазначити, що айнзацгрупи знищували не тільки євреїв, але ще і циган (про це йшлося в попередньому параграфі), душевно хворих, військових комісарів (політпрацівників) та ін.

Як відомо, окупована гітлерівцями територія України була поділена на кілька зон. Знищення євреїв на цих територіях проходило по-різному та у різні строки.

Українських євреїв знищували у два етапи.

Перший етап: 22 червня – перша половина серпня 1941 р.

Протягом перших тижнів, місяців після нападу Німеччини на СРСР на окупованій території України гітлерівці знищували насамперед євреїв-чоловіків, представників єврейської інтелігенції, які могли становити потенційну загрозу нацистам.

У цей же час відбулася хвиля єврейських погромів, спровокованих нацистами, у Львові та інших містах Західної України.

Другий етап: друга половина серпня 1941 – осінь 1944 рр.

У цей період винищення єврейського населення України набуло особливого масштабу. Нацистські розстрільні команди перейшли до масових вбивств єврейського населення, включаючи жінок, дітей і людей похилого віку; деякі райони оголошувалися «юденфрай» – «вільними від євреїв». Наприкінці 1942 р. нацисти фактично реалізували «остаточне вирішення єврейського питання» на території України – у зоні німецького військового командування і на території рейхскомісаріату «Україна».

Окремо можна виділити події кінця 1942–1944 рр., коли знищувалися євреї, які залишилися в гетто і концтаборах Галичини, Закарпаття та інших регіонах Західної, а також Південної України.

Найжахливішим злочином нацистів на території України стала трагедія, яка сталася в київському **Бабиному Яру**. 28 вересня 1941 р. гітлерівська влада розповсюдила по Києву оголошення – наказ усім євреям зібратися вранці 29 вересня на розі вулиць Мельникова і Дегтярьовської, маючи при собі документи, цінності, білизну і теплі речі. Нацисти намагалися сформулювати думку, що на євреїв чекає переселення. Як завжди, за невиконання німецького наказу загрожувала смертна кара. Деякі євреї, які не повірили у «легенду про переселення», намагалися втекти та сховатися у Голосіївському лісі, але окупанти схопили їх і розстріляли там же.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПІДПОРЯДКУВАННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

0 150 300 км

- Німецькі адміністративні зони на окупованих землях
- Німецька військова адміністрація
- Сучасна Україна

Україна під німецькою окупацією (1941-1944 рр.)

Бабин Яр

Масові розстріли у Бабиному Ярі розпочалися **29 вересня** і тривали кілька днів. За даними німецьких документів, під час «акції» тільки 29-30 вересня було знищено близько 38 тисяч євреїв.

Більшість киян була приголомшена розстрілами в Бабиному Яру. За свідченнями викладача Київського педагогічного інституту В. Тверського, ніхто з них не відчував зловтіхи (саме на це розраховували організатори кривавої акції):

Порядок серед киян підтримують українські поліцаї (жовтень 1941 р.)

***Після звільнення Києва – члени Надзвичайної Державної комісії
з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників
на місці масових розстрілів у Бабиному Яру (1943-1944 рр.)***

«Ніколи б не повірив у це, якби хтось розповів або десь було надруковано. Але ми бачили і не вірити своїм очам не могли. Гадаю, що жоден виродок людський усіх часів і народів не може бути порівняний з цими чудовиськами. І невже на цій крові вони хотіли побудувати щастя німецького народу?»

Були серед українців і ті, хто ризикував власним життям для спасіння людей – кияни врятували більше 140 євреїв.

Пізніше в Бабиному Яру знищували військовополонених, українських патріотів та інших людей. Бабин Яр став велетенською братською могилою – символом злочинів нацистів на українській землі.

Можна сказати, що своя трагедія Бабиного Яру відбулася в усіх містах України. У Харкові, в Дробицькому Яру, було розстріляно більше 12 тисяч євреїв. У Дніпропетровську, в балці біля Ботанічного саду, гітлерівці знищили більше 10000 євреїв, а біля селища Верхнє – більше 18000. У Полтаві в районі так званих «Червоних казарм» стратили 8000 євреїв. У Запоріжжі євреїв розстрілювали на території колишнього радгоспу ім. Сталіна, у Мелітополі – в протитанкових ровах... Цей список нескінченний.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Після закінчення війни громадські діячі України утворили громадську організацію – Фонд Бабиного Яру з метою увіковічення пам'яті загиблих у період Голокосту. Низка громадських організацій України звернулася до уряду з пропозицією вважати день початку масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру – 29 вересня – Українським Днем пам'яті Голокосту.

**Праведники і врятовані на мітингу
пам'яті жертв Бабиного Яру**
(Київ, 1989 р.)

**Церемонія пам'яті, присвячена
сімдесять третій річниці розстрілів
євреїв у Бабиному Яру.**
(Дніпро, 2014 р.)

3. Гетто та концтабори

Крім розстрілів, євреї України пройшли крізь гетто та концтабори.

Гетто, створені нацистами на українській землі, були двох типів — «відкритого» і «закритого». Мешканці «відкритих» гетто проживали у своїх квартирах разом із родинами. Сюди переселяли євреїв з інших міст і містечок. Ці гетто були тимчасовими — звідси шлях євреїв пролягав до іншого гетто, концтабору, або місця розстрілу.

До «закритих» гетто — ізольованого кварталу або району міста — переселяли всіх євреїв міста чи містечка.

Для організації гетто гітлерівці відводили найбідніші, занедбані райони міст і містечок. Єврейське майно підлягало конфіскації. Мешканці гетто страждали від нестачі харчів, в деяких місцях — як в Трансністрії — бракувало питної води. Для організації тимчасового перебування євреїв у гетто гітлерівське командування створювало «єврейські ради» — «юденрати», а також «єврейську поліцію». Серед керівників та рядових членів цих тимчасових організацій були люди, які хотіли

полегшити становище своїх сородичів, були й негідники та зрадники. Але вижити, врешті-решт, шансів не було майже ні у кого.

Концтабори існували на всій окупованій території. На українських землях для євреїв нацистами створювалися так звані трудові табори для євреїв. На каторжних роботах цих «фабрик смерті» в'язні ремонтували дороги, працювали на фабриках, у каменоломнях.

Одним із найбільших та найстрашніших таких таборів був Яновський табір у Львові, де загинуло понад 200 000 в'язнів.

**Дротяна огорожа
Яновського табору**

КОНЦЕНТРАЦІЙНІ ТАБОРИ, 1939 - 1945 рр.

У період між 1939 та 1945р. шість мільйонів беззбройних, ні в чому не винних євреїв - чоловіків, жінок та дітей - були вбиті в окупованій нацистами Європі. Два мільйони євреїв були вбиті в їх рідних містах та містечках - частина загинула від голоду та хвороб у створених німцями гетто, інші були розстріляні неподалік від тих місць, де вони жили. Чотири мільйони євреїв були привезені у залізничних вагонах до концентраційних таборів - іноді за багато сотень кілометрів - і знищені там

Концентраційні табори в Європі (1939-1945 рр.)

4. Ставлення українського населення до знищення євреїв

Зрозуміло, що невелика кількість гітлерівських головорізів із айнзацгруп не могла знищити мільйони людей на окупованій території Радянського Союзу. Нацистам допомагали армійські частини, але гітлерівці намагалися долучити до масових вбивств і місцеве населення, обробляючи свідомість людей, заохочуючи або залякуючи їх.

Слід відзначити, що після нападу Німеччини на СРСР у низці регіонів України відбулися єврейські погроми. Певна частина населення, переважно міські та сільські люмпени, зазіхаючи на єврейське майно й житло, піддалася спокусі розправитися із беззахисними людьми. Але за кожним таким епізодом зазвичай стирчали вуха нацистських провокаторів. «СС і поліція знаходили підтримку в антиєврейськи налаштованій частині місцевого населення», — читаємо в дописі керівництва поліції безпеки та СД на окупованій території, і далі: «Незабаром після окупації німецькими військами Литви та України там розпочалися погроми. Вони сталися частково з ініціативи, а частково з потурання оперативних груп і команд особливого призначення». У свою чергу, начальник поліції безпеки та СД Р.Гейдріх давав такі рекомендації: «Не перешкоджати спробам самоочищення від комуністів та євреїв у щойно окупованих областях. Навпаки, необхідно їх заохочувати, але не залишаючи слідів, щоб ці місцеві діячі «самооборони» не могли пізніше посперечатися на розпорядження й політичні гарантії».

Юдофобський морально-психологічний тиск на українців підкріплювався залякуванням. Відразу після захоплення того чи іншого населеного пункту військові комендатури вивішували в людних місцях накази такого роду: «Якщо будь-хто пустить єврея на ночівлю чи надасть житло, той буде негайно розстріляний не тільки сам, але і його сім'я». Водночас призначалася солідна винагорода за кожного вказаного окупаційній владі комуніста, чекиста або єврея — до 10 тис. карбованців і п'ять пляшок горілки. Такою була ціна життя людини, іноді — цілих родин.

Поставивши єврейське населення поза законом, німці наче окреслювали навколо нього «зону відчуження», прирівнюючи його до лютого ворога. Наприклад, в «Інструкції про поводження з місцевим населенням», виданій начальником оперативного тилового району «Південь» 16 серпня 1941 р., говорилося: «Якщо злочинця не встановлено, то акти саботажу і диверсій необхідно приписувати не українцям, а євреям та росіянам, і проти них слід провадити репресивні заходи».

Звичайно, українці служили в поліції, але кількість поліцаїв була невеликою. Та й ставлення до участі українців у антиєврейських акціях з боку великої частини місцевих жителів було негативним. У своїй юдофобській політиці гітлерівці могли розраховувати лише на підтримку маргіналів, подаючи їх як «частину суспільства», що прагне покінчити з радянською владою, тобто, владою «узурпаторів-євреїв».

Натомість документи містять неспростовні докази засудження основною масою українського населення кривавих розправ над євреями. Український історик М. В. Коваль пише: «Необхідно підкреслити, що єврейська катастрофа була частиною загальної трагедії, яку пережив увесь народ України, що став жертвою нацистських душогубів. Але якщо слов'ян, зокрема українців, убивали за політичними ознаками, то євреїв — лише за те, що вони євреї».

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняттям:
 - тоталітаризм;
 - фашизм;
 - нацизм;
 - «остаточне вирішення єврейського питання».
2. У чому гітлерівці вбачали особливість війни з Радянським Союзом?
3. Назвіть основні етапи «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України.
4. Як Ви розумієте слова, що трагедія Бабиного Яру відбулася в усіх містах України?
5. Якими були умови існування євреїв в гетто та концтаборах?
6. Якою була політика нацистів щодо українського населення у зв'язку із знищенням євреїв?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Яке місце займав антисемітизм у нацистській расистській ідеології?
2. Зверніть увагу на карту розташування німецьких концтаборів в Європі. Чим Ви можете пояснити таку «географію» концтаборів?

ДОКУМЕНТ

Евгений Евтушенко. БАБИЙ ЯР

Над Бабьим Яром памятников нет.
Крутой обрыв, как грубое надгробье.
Мне страшно.
Мне сегодня столько лет,
как самому еврейскому народу.
Мне кажется сейчас – я иудей.
Вот я бреду по древнему Египту.
А вот я, на кресте распятый, гибну,
и до сих пор на мне – следы гвоздей.
Мне кажется, что Дрейфус – это я.
Мещанство – мой доносчик и судья.
Я за решеткой.
Я попал в кольцо.
Затравленный,
оплеванный,
оболганный.
И дамочки с брюссельскими оборками,
визжа, зонтами тычут мне в лицо.
Мне кажется – я мальчик в Белостоке.
Кровь льется, растекаясь по полам.
Бесчинствуют вожди трактирной стойки
и пахнут водкой с луком пополам.
Я, сапогом отброшенный, бессилен.

Є. Евтушенко

Напрасно я погромщиков молю.
Под гогот:
«Бей жидов, спасай Россию!»
Лабазник избивает мать мою.
О, русский мой народ!
Я знаю — ты по сущности интернационален.
Но часто те, чьи руки нечисты,
твоим чистейшим именем бряцали.
Я знаю доброту моей земли.
Как подло,
что, и жилочкой не дрогнув,
антисемиты пышно нарекли себя
«Союзом русского народа»!
Мне кажется —
я —
это Анна Франк,
прозрачная,
как веточка в апреле,
И я люблю.
И мне не надо фраз.
Мне надо, чтоб друг в друга мы смотрели.
Как мало можно видеть,
обонять!
Нельзя нам листьев
и нельзя нам неба.
Но можно очень много —
это нежно
друг друга в темной комнате обнять.
Сюда идут?
Не бойся — это гулы
самой весны,
она сюда идет.
Иди ко мне.
Дай мне скорее губы.
Ломают дверь?
Нет — это ледоход...
Над Бабьим Яром шелест диких трав.
Деревья смотрят грозно,
по-судейски.
Все молча здесь кричит,
и, шапку сняв,
я чувствую,
как медленно седею.
И сам я,
как сплошной беззвучный крик,
над тысячами тысяч погребенных.
Я —
каждый здесь расстрелянный старик.

Я –
каждый здесь расстрелянный ребенок,
Ничто во мне
про это не забудет!
«Интернационал»
пусть прогремит,
когда навеки похоронен будет
последний на земле антисемит.
Еврейской крови нет в крови моей.
Но ненавистен злобой заскоруждой
я всем антисемитам как еврей.
И потому –
я настоящий русский!

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

1. На які думки, почуття надихнула Вас поема Є. Євтушенка?
2. Що Ви знаєте про історію створення поеми? Які інші літературні твори, присвячені темі Голокосту, Вам відомі?

§ 13 НАЦИСТСЬКА АНТИСЕМІТСЬКА ПРОПАГАНДА

1. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційних газет

Гітлерівський режим намагався мобілізувати до реалізації своєї злочинної політики геноциду та морально «нейтралізувати» більшість місцевого населення. Для цього була задіяна добре спланована, розвинута система нацистської пропаганди, ідеологічною серцевиною якої був антисемітизм. Нацистська антисемітська пропаганда здійснювалася, передусім, **через газети**, а також **листівки, плакати, театральні вистави** тощо. На окупованій території України діяло 16 **радіостанцій**, а також розгалужена **кіномережа**, де постійно демонструвалися пропагандистські фільми на кшталт «Сталін та євреї», «Євреї і НКВС» тощо.

Втім, найбільший пропагандистський вплив на місцеве населення України здійснювався саме через **періодичну пресу**.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

На окупованій території СРСР, за підрахунками істориків, видавалося понад 400 газет. Але показово, що більшість із них – понад 300 – випускалися на окупованій території України (для порівняння: на окупованій території Росії – близько 60 газет, Білорусі – близько 100).

Звичайно, не можна сказати, що вся окупаційна преса займалася лише антисемітською пропагандою. Газети виконували роль інформаційних джерел для населення окупованих територій; виходили і «спеціалізовані» видання, присвячені різним галузям господарського життя.

Але слід пам'ятати, що антисемітизм був важливою складовою нацистської ідеології. Тому прямо чи опосередковано антисемітськими наголосами, інтонаціями були просякнуті чи не всі окупаційні газети, а тим більше – листівки. Якщо в газеті чи листівці не було матеріалу, спеціально присвяченого антисемітизму, то, принаймні, дуже важко знайти хоча б один номер якогось окупаційного видання, де б не вживалися терміни «жидо-більшовизм», «жидокомуна» і т.п.

Газетні матеріали ототожнювали євреїв з радянською владою та її злочинами, звинувачували євреїв у масових вбивствах, зображували негативний вплив «світового жидівства» на долі народів різних країн світу. Так формувалися антисемітські міфи, що мали отруювати свідомість населення окупованих територій.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Взагалі не слід казати, що міфи можуть заподіяти тільки шкоду. По-перше, можна згадати не тільки «шкідливі», «негативні», але й «позитивні» міфи. По-друге, міфи формуються та живуть у свідомості людей від самого дитинства.

Мабуть, у більшості дітей формується міф про тата – як найсильнішого та найсправедливішого чоловіка, про маму – як найвродливішу жінку, найкращу в світі господиню тощо. Молодші школярі з першого класу часто знаходяться під впливом міфу про свою вчительку як найрозумнішу людину, авторитет якої в цьому може навіть затьмарити мудрість батьків.

З віком формуються інші міфи – про «красиве життя» співаків чи спортсменів, про надзвичайні людські якості популярних акторів тощо.

Але міфологічного сприйняття абсолютно не позбавлені і дорослі люди. Згадаємо деякі з них: «всі політики брешуть»; «в газетах правильно пишуть»; «Америка прагне тільки допомогти всьому світу»; «Америка прагне лише до підкорення всього світу»; «всі одесити – гарні гумористи»; «українські дівчата – найгарніші у світі» і так далі.

Отже, міфи існували й існують. Без деяких із них, як без «рожевих окулярів», крізь які ми інколи дивимось на світ та людей, наше світосприйняття не було б таким яскравим, різнобарвним, навіть трішечки казковим.

Але існують і такі міфи, яких бажано було б позбутися. Це – злі міфи, що малюють нам не перебільшені гарні, позитивні риси людей і явищ, а навпаки – приписують певним людям злодійсько-негативні, потворні, демонічні риси та якості. Якщо дивитися на світ крізь такі «чорно-коричневі» окуляри, то світ виглядатиме злим та сірим. І сама людина може стати такою ж.

Спробуємо розглянути деякі з таких міфів. По-перше – тому, що серед антисемітських міфів, що активно використовували нацисти, є збережені й донині. А по-друге, сам спосіб формування подібних міфів може й сьогодні бути використаний не тільки проти євреїв, але й проти інших народів. Врешті-решт – проти будь-якої категорії людей за певною ознакою: національною, чи расовою, чи соціальною, навіть професійною чи побутовою.

2. Міф про «жидо-більшовизм»

Гітлерівська пропаганда намагалася навести «докази» того, що євреї, нібито, є ворогами українців та усіх слов'ян, бо встановили «кривавий жидо-більшовицький режим» в СРСР. Виходячи з цього, історія СРСР показувалася як реалізація «жидо-більшовицького заклоту», за якого радянські керівники нібито є маріонетками в руках євреїв, репресивні органи – знаряддям встановлення «жидівської диктатури» тощо.

Проілюструємо це прикладом. В українському часописі «Голос», що видавався під нацистським контролем безпосередньо в Берліні, було надруковано статтю «Роля жидівства в господарському житті України». Тут читачеві нав'язувалася

Міф про «жидо-більшовизм» на сторінках українських окупаційних газет (колаж автора)

думка про «жидівський характер» більшовицької революції 1917 р., яка нібито поставила євреїв у «привілейоване становище перед іншими народами». Серед створених міфів, що пропагувала стаття — міф про «співжиття на території України... народності поневоленої — української і народності панівної — жидівської», міф про плани «заснування жидівської ССР на теренах України», для чого влада «наділяла жидів землею, організовувала жидівські радгоспи та колгоспи, дарувала їм живий і мертвий реманент і т.д.» Зрозуміло, що ці міфи абсолютно безглузді. Найменш обізнаному в історії відомо, що не могло бути ніякої «жидівської ССР» за часів «сталінського інтернаціоналізму» та фактично асиміляторської політики більшовиків. Однак тут у свідомості читача формувався примітивний стереотип: все погане, антинародне, у тому числі колгоспи, — це єврейське.

В антисемітській пропаганді нацисти намагалися використати факти та явища, притаманні радянському режиму. Серед них можна назвати те, що деякі історики характеризують як «неукраїнський характер» радянської влади, яка встановилася після більшовицького перевороту 1917 року в Україні, і згадати відносно велику питому вагу євреїв (у порівнянні з долею в населенні) у репресивних радянських органах (про це детальніше йшлося у §§ 9, 10). Геббельсівські пропагандисти використовували ці моменти для розпалювання ворожості до єврейства, що мало стати символом та головною ознакою «антиукраїнського жидо-більшовицького режиму».

3. Міф про «всесвітні масштаби єврейського заклоту» та «злочинну природу» єврейства

Цей міф формувався великою кількістю статей про «жидівський контроль» над владою, який начебто існує в США, Англії та інших країнах антигітлерівської коаліції. Назви статей самі говорять про себе: «Англійський уряд та побудова жидівської держави»; «Роль юдеїв в Англії», «Масони і жиди під англійською опікою», «Жидівський центр Нью-Йорк», «Рузвельт — прислужник жидів», «Де Голль — слуга світового юдейства».

Міф про «злочини євреїв» на шпальтах окупаційних газет (колаж автора)

Міф про «жидівську змову» на шпальтах окупаційних газет
(колаж автора)

Крім того, антисемітська пропаганда шукала «свідчення» про «злочини єврейської світової диктатури»: від приписування їй організації репресій та голоду — до звинувачення у розв'язуванні війн, в першу чергу — Другої світової війни.

Згідно з нацистськими газетними матеріалами, весь світопорядок підкорюється «жидівству», яке, буцімто, реалізує свою волю через загарбницьку політику і СРСР, і США (в тому числі — проти Англії), і самої Великої Британії. Євреї проголошуються основними винуватцями у розв'язуванні світової війни, і геббельсівська пропаганда стверджувала, що лише нацистська Німеччина разом із Державами Вісі стоїть на перешкоді війни (!) та «жидівських намірів поневолення».

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Керівник нацистської пропагандистської машини Й. Геббельс говорив: «Чим безглуздіша й нахабніша брехня — тим легше в неї повірять». На жаль, цей геббельсівський рецепт використовується деякими політиками і сьогодні.

Крім того, на міф про «злочинну природу єврейства» працювала й ідея про те, що саме євреї в минулому і сучасному породжують усі негативні явища в суспільстві — спекуляцію, зростання цін, мародерство і, крім того, опір «німецькому новому порядку». А це вже породжує міф про те, що боротьба проти нацистських окупантів теж є злочином...

4. Міф про «природність» антисемітизму

Намагаючись обґрунтувати репресії проти євреїв, діячі нацистської пропаганди доводили, що євреїв, по-перше, переслідують та виганяють з усіх європейських країн — союзників і сателітів Німеччини, а по-друге, що антисемітизм, нібито, зростає навіть у країнах антигітлерівської коаліції. Серед місцевого населення окупованих територій формувався черговий міф, за яким **антисемітизм — це природне явище, споконвіку притаманне людству, що намагалося «звільнитися з-під жидівського панування».**

Окупаційні газети містили численні повідомлення з країн гітлерівської Вісі, їхніх союзників та окупованих Німеччиною країн про «досвід» ізоляції євреїв від іншого населення та інформацію про «підтримку» антисемітської політики населенням, яке, за версією окупаційної преси, рятується від «розкладницького впливу жидів і підбурювання ними до заколотів».

Нацистські антисемітські листівки

(з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»)

Ті ж ідеї, але в більш лаконічній та образній формі трансливалися через листівки.

Основний мотив листівок, як і газет, був пов'язаний з міфом про «жидо-більшовизм», провину євреїв у початку війни тощо.

Але окрім тих антисемітських міфів та штампів, про які йшлося вище, можна виділити наступні **основні ідеї антисемітських листівок та карикатур**.

1) **Солдати-червоноармійці воюють за жидо-більшовицьких комісарів.** Декларування того, що німецький режим «не має нічого проти» українців, кинутих до бою «жидо-більшовицьким режимом», і має на меті «звільнити Україну від жидо-більшовизму». Не випадково практично завжди на зворотньому боці листівок та карикатур друкувалася «перепустка» для червоноармійців, що захочуть здатися у полон німцям, інколи — разом з поясненнями про «умови» полону.

2) **Міф про те, що євреї не хочуть і не можуть воювати.** Це найчастіше зображувалося на прикладі «єврея-політрука, що ховається за спинами червоноармійців».

3) **Міф про те, що євреї є «ляльководами» Сталіна, справжніми керівниками радянського режиму.**

4) **Пропагандистський штамп «Євреї є головними ворогами українського народу».**

5. Накази та оголошення окупаційної влади

Накази, об'яви, оголошення, попередження, інструкції нацистської окупаційної влади, що оприлюднювалися для місцевого населення, не тільки ілюструють встановлення нацистського «нового порядку». Вони відігравали роль і в антисемітській обробці свідомості населення окупованих територій України.

Нацистські накази та оголошення **використовували деякі психологічні прийоми задля більш ефективної антисемітської обробки свідомості людей**. Так, оголошуючи сувору заборону «переховувати жидів або яким-небудь способом перешкоджати у проведенні акції виселення»,

начальник місцевої поліції та СС акцентує увагу на забороні грабунків та самовільного привласнення майна євреїв, загрожуючи порушникам розстрілом. Таким чином, увага людей привертається до майнових питань, а «акція виселення» євреїв подається як побіжне, буденне явище, до якого люди і мають так само буденно ставитися.

Використовуючи «метод кнута та пряника», поряд із загрозами страти за рятування євреїв, нацисти заохочували місцевих мешканців доносити на євреїв, які ховалися від окупантів. Донощику, за повідомленням якого вдалося б затримати єврея, що переховувався, була обіцяна винагорода від СС та поліції.

Можна назвати чимало тем нацистських оголошень і наказів, що принижували людську гідність євреїв, що повинні були публічно продемонструвати їх «неповноцінність». Серед них — вимога до євреїв носити жовті «знаки Давида», нашиті на одязі; навіть заборона на пересування по певним вулицям покликана була принизити євреїв і привчити місцеве населення до тієї думки, що «неповноцінні» євреї не можуть мати таких же прав, як інші люди. Додатково, це повинно було грати психологічно «компенсаторну роль» для слов'ян, яким, у свою чергу, підкреслювалася їх «неповноцінність» по відношенню до німців. Наприклад, у Дніпропетровську в наказі міської управи зазначалося: «... Ходити по місту дозволяється лише до 19 год. дня, а жидам до 16 години...». В іншому наказі сказано: «жидівському населенню забороняється перебувати на вулицях міста Львова після 20-ої години. Решта населення повинна додержуватися цієї заборони з 22-ї г. Німців з Райху цей розпорядок не торкається». Таке становище з комендантською годиною було по всій окупованій гітлерівцями території.

Яскравою ілюстрацією документу, єдиною метою якого було приниження євреїв, є наказ комісара округи Лінднера, вивішений на вулицях Луцька у 1941 році. У ньому говорилося, що євреї не мають права «...вільно проходити головними вулицями. Також забороняється зупинятися поблизу Комендатури. Жиди, які порушать це розпорядження, будуть покарані смертю».

Найхарактернішою і найпоширенішою ж об'явою, мабуть, була така, проста і лаконічна: «Жидам вхід заборонено!».

Дуже зручними були для нацистів і звинувачення євреїв у організації диверсійних актів проти німецьких окупантів та організації саботажу. Як вже згадувалося вище, про це йшлося в багатьох статтях окупаційної преси, наприклад — в статті «Партизани, повстанці, чи жидівсько-комісарські диверсанти?» Крім антисемітської спрямованості, такі документи мали ще формувати у місцевого населення уяву про «жидівський характер» Руху Опору, а отже — чужерідність підпільного опору нацистам.

6. Ефективність нацистської антисемітської пропаганди

Наразі дуже важко оцінити ефективність нацистської антисемітської пропаганди в Україні. Але зрозуміло, що вона була досить гнучкою та мала низку особливостей.

Значимо, що листівки, газети та інші матеріали мали конкретних «адресатів» — червоноармійців, або українських селян, мешканців міст тощо, і

розраховувалися саме на цю категорію людей. При цьому використовувались «народні» форми билин, пісень для подачі антисемітських матеріалів, використовувались образи героїв народного фольклору тощо у відповідності до культурних традицій населення певного регіону.

Можна також простежити певні етапи здійснення нацистської антисемітської пропаганди, пов'язані з етапами реалізації «остаточного вирішення єврейського питання», змінами на фронтах Другої світової війни тощо.

Щодо впливу нацистської пропаганди є свідчення з німецьких документів. Так, у звіті гарнізонної комендатури Феодосії повідомлялося, що 16 грудня 1941 р. «через продаж на вулиці був розповсюджений 1-й наклад газети, що видавалася у Феодосії. Місцеве населення з живою цікавістю сприйняло газету, і наклад розійшовся надзвичайно швидко».

Популярність окупаційної преси серед населення була зумовлена тим, що газети для жителів міст були найважливішим джерелом інформації про накази окупаційної влади, від яких залежали життя і доля людей, про становище на фронтах. Звичайно, тут було вдосталь перекручень та фальсифікацій, але ж альтернативи цьому майже не було, а вмінню «читати поміж рядків» не треба було вчити колишніх читачів радянської преси. Тож не дивують спогади сучасника, який згадував, що черга за газетами на вулицях окупованого Києва вишикувалася за годину до відкриття кіосків.

З іншого боку, у «Звіті Ворошиловградського обкому КП(б)У про роботу за час з січня 1943 р. по вересень 1944 р.» зазначається, що серед питань, котрі задавалися в перші дні після звільнення Ворошиловградської області, були наступні: «Чи вірно, що союзники відмовилися відкрити другий фронт проти Німеччини?», «Чи вірно, що в радянському тилу голод?», «Чи вірно, що всі евакуйовані підприємства до цього часу не працюють і що більшість обладнання німці розбомбили дорогою?», «Чи правда, що СРСР здав у концесію нафтовий район Баку на 99 років Англії?». Враховуючи наявність серед публікацій «Нового життя» матеріалів такого змісту, можна констатувати значний інформаційний та ідеологічний вплив окупаційної преси на свідомість місцевого населення.

Нацистська антисемітська пропаганда, а також моральний тиск і залякування місцевого населення, провокаційні заходи геббельсівської пропагандистської машини мали й певні «практичні» результати — приклади антиєврейських вчинків представників місцевого населення, що діяли за нацистськими ідеологічними настановами. Так, у Західній Україні були спровоковані на погроми жителі Станіслава, Тернополя, деяких інших міст. Окупанти намагалися втягнути до знищення євреїв і українське населення сходу та півдня України, і в окремих документах є свідчення про те, що «українська поліція добре себе зарекомендувала при виконанні своїх поліцейських завдань».

Втім, за підрахунками, поліція становила не більше 1% місцевого населення; крім того, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жаклих злочинів гітлерівських катів — таких, як розстріли у Бабиному Яру у 1941 р.

У наступних параграфах посібника ще будуть наведені численні приклади рятування євреїв місцевим українським населенням, що є практичним проявом протидії нацистській антисемітській пропаганді.

Але в цілому треба визнати, що більшість українців займала нейтральну позицію щодо «остаточного вирішення єврейського питання».

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Для чого нацисти формували негативні міфи про євреїв?
2. Які технічні засоби використовувала нацистська пропаганда?
3. Дайте коротку характеристику антисемітським міфам, що розповсюджувалися нацистською пропагандою.
4. Що можна сказати про ефективність нацистської антисемітської пропаганди?

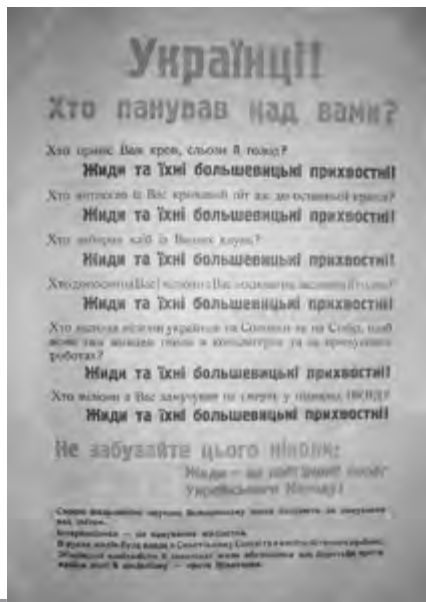
ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Згадайте, які антисемітські міфи, що використовувалися нацистами, виникли в Європі ще до Голокосту.
2. Як Ви думаєте, яку мету переслідували нацисти, поширюючи міф про «всесвітні масштаби єврейського заклоту»?
3. Які психологічні прийоми використовували нацисти в антисемітській пропаганді? Чи використовуються подібні прийоми у наші часи?
4. Організуйте дискусію в класі, обговорюючи проблеми використання міфів у сучасній політичній пропаганді. Чи можна навести приклади реалізації геббельсівського пропагандистського рецепту «чим безглуздіша й нахабніша брехня – тим легше в неї повірять»?

ДОКУМЕНТ

Нацистська антисемітська листівка

(експонат з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», з колекції О. Крейніна)

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

1. Які пропагандистські прийоми застосовували автори цієї листівки?
2. Як Ви вважаєте, чи можна (і чи треба) щось відповідати авторам подібної антисемітської продукції?

1. Єврейський опір Голокосту

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Цікаво спостерігати, як в наші дні на Землі Обітованій розповідають про історію Голокосту бійцям армії Ізраїлю. Юнаки та дівчата, які народилися у вільній країні, які вміють воювати та протистояти набагато чисельнішому ворогу, які впевнені у міцності їхньої армії та країни – готові протиставити силу будь-якій агресії... не можуть зрозуміти, чому тисячі євреїв під час Голокосту жертвовно та без спротиву йшли на розстріл.

Від цієї ізраїльської молоді інколи можна почути навіть таке:

– Не розумію – чому вони не нищили нацистів? Чому вони не боронилися?

– Ні, мабуть, це були не євреї...

Що відповісти цим молодим солдатам? Що жертвовність протягом тисячоліть стала притаманна єврейському народу? Чи пояснити, що не можна оцінювати звичайними мірками поведінку людей в нелюдських умовах? Чи нагадати, що ті самі євреї, які залишилися в живих після Голокосту, вибороли волю і державу для цих молодих людей?

А може – розповісти, що форми опору Голокосту були різними, і не тільки зі зброєю в руках.

Відомий італійський психіатр Андреа Девото вважає: «Усе могло вважатися опором – тому що усе було заборонено. Будь-яка діяльність, яка свідчить про те, що ув'язненому вдалося зберегти якісь залишки особистості, риси індивідуальності, сприймалася як опір».

Ця думка здається дуже важливою. Звичайно, треба говорити і про євреїв-партизан та підпільників, і про повстання в концтаборах і гетто, і про участь євреїв-воїнів у війні проти нацизму в лавах Радянської армії.

Але хіба не опором була організація роботи школи, синагоги у Жмеринському гетто? Хіба не свідченням сили духу було видання газети, навчання дітей і навіть культурні заходи у Львівському гетто? Хіба не подвигом були смертельно небезпечні походи дітей того ж Львівського гетто за межі неволі, у так звані «арійські» квартали, щоб дістати хліб, ліки для вмираючих? А просто жити в гетто чи концтаборі, берегти сили із сподіванням на звільнення – заради майбутнього?

Поширеними формами духовного опору були неприйняття окупаційного ладу, відкрите визнання свого єврейського походження, відправлення релігійних обрядів рабинами та парохіянами синагог. Вчені називають такий опір «пасивним», але ми усвідомлюємо, що для нього треба було мати не менше мужності та волі до життя, ніж для бою зі зброєю в руках.

Відомі тисячі прикладів і **активного опору** євреїв окупантам. Загони опору були сформовані в 100 східноєвропейських гетто. Близько 20 тисяч євреїв брали участь у партизанському русі Європи та колишнього СРСР.

2. Повстання в гетто та таборах

Найбезстрашнішими та найбезнадійнішими були повстання у Варшавському гетто та таборах смерті Аушвіц-Біркенау, Треблінка, Майданек. Всі вони були жорстко придушені. У Треблінці газові камери працювали ще два тижні, знищуючи повсталих. Табір Собібор після повстання закрили, не було вже кого

знищувати. В Аушвіці після загибелі героїв повстання були демонтовані і знищені майже всі газові камери.

У Франції євреї боролись пліч-о-пліч з французами та представниками іммігрантських груп — поляками, чехами, італійцями, югославами, іспанцями, радянськими громадянами.

Серед перших організаторів французького Опору були чотири партизанські загони, які налічували понад 70 євреїв. Німецький військовий трибунал інкримінував **Мисаку Манушяну**, командир у цього партизанського з'єднання, участь у 56 нападах, 73 бойових операціях, 150 убивствах, поранення 600 окупантів та їхніх посібників. Кращим бійцем «групи Манушяна» був єврейський емігрант з Буковини **Йосип Кліщ**. Він навчався в Сорбонні. З початком війни добровільно вступив до французької армії, став одним із перших «вільних стрільців» (франтирерів) і партизан Франції. У цьому ж загоні воювало багато євреїв із Румунії, Угорщини, Бесарабії, Буковини. Під бойовим ім'ям «лейтенант Альбер» скрізь знали цього талановитого організатора і сміливого воїна. Останній бій Йосипа Кліща відбувся у липні 1943 р., коли він, прикриваючи відступ своїх бойових товаришів, з автоматом в руках протягом шести годин знищив тринадцять гітлерівців. Останній патрон він залишив для себе. У липні 1946 р. була встановлена меморіальна дошка на будинку, в якому прийняв свій останній бій Йосип Кліщ.

Ще одним партизаном «групи Манушяна» був уродженець м. Володимир-Волинський **Йонас Гедульдиг**, більш відомий у французькому опорі як Мішель Мартиняк. Й. Гедульдиг вважав своєю батьківщиною Україну, але брав участь у війні в Іспанії. Після поразки республіканців був інтернований до Франції і вже в листопаді 1941 р. вступив до єврейського загону франтирерів, де проявив себе рішучим і сміливим воїном. У 1943 р. провокатор видав гестапівцям Мисака Манушяна і його найближчих соратників. Під ім'ям Михайла Мартиняка Й. Гедульдиг був страчений 21 лютого 1944 р. у форті Ман-Валерсен.

Треба зауважити, що про участь євреїв в антинацистському Опорі і партизанському русі на окупованій території Радянського Союзу відомо небагато. Абсолютна більшість в'язнів гетто та концтаборів була знищена гітлерівцями та їхніми посібниками, багато з підпільників і партизан загинули у боротьбі з ворогом. У багатьох випадках не залишилося свідків збройних виступів.

Крім того, опір євреїв фашистським катам більше півстоліття був у Радянському Союзі закритою темою. Офіційна позиція влади у всі роки існування СРСР була такою: «немає євреїв-героїв, є радянські герої». Бували випадки, коли в публікаціях єврейським бійцям «підправляли» прізвище, ім'я та по-батькові на російський лад, замовчували національність чи записували їх росіянами.

Про євреїв — борців гетто, партизан, а ще більше — про єврейські партизанські загони і групи не можна було ні говорити, ні писати, але вони були.

У багатьох гетто на території України були створені **бойові групи самозахисту і підготовки повстань**. Було налагоджено підпільне виробництво саморобної зброї: гармат, гвинтівок, кинджалів тощо. Влітку 1942 р. тільки в гетто Західної Волині було створено 18 єврейських бойових груп. Збройні повстання євреїв відбулися у 1942 р. в гетто Луцька, Мізочи, Кременця, Тучина, у 1943 р. — в гетто Львова, Бродів, Стрия.

Найбільш підготовленим, організованим і вдалим був збройний **виступ євреїв Тучинського гетто** (Рівненська область). Він спалахнув 24 вересня 1942 р. і супроводжувався підпалом гетто і втечею основної маси в'язнів. Головний удар у сутичці

ЄВРЕЙСЬКІ ПОВСТАННЯ. 1942-1945 рр.

Незважаючи на величезну військову перевагу німецьких військ, голод та жорстокий терор, багато євреїв повставали проти уготованої їм нацистами долі. Повстання відбувалися не тільки в гетто, але й в концентраційних таборах.

На цій карті показані 20 гетто і 5 таборів смерті, в яких повставали євреї - часто майже без зброї - проти своїх вбивць.

Гетто, в яких відбулися повстання євреїв проти німців, із зазначенням дат. Багатьом з повсталих вдалося втекти в ліси до партизанів - єврейських, польських або радянських.

Табори смерті, в яких відбулися повстання євреїв, із зазначенням дат.

Єврейські повстання в гетто і концтаборах Європи (1942-1945 рр.)

з поліцією взяли на себе молоді повстанці, більшість з яких загинула в бою. В ході бою було знищено багато німецьких і українських поліцейських, але головним успіхом повстанців стало врятування двох третин євреїв містечка Тучин — біля двох тисяч людей сховались у лісах.

Навесні 1942 року євреї вчинили збройний опір в українських містах Ковель, Дубно, Дубровиця, Луцьк, Борщів, Рогатин, Броди. Повстання ці були жорстоко придушені, але частині в'язнів вдалося втекти до партизан. Вони боролися, можливо, без усякої надії, але з усвідомленням, що їхня смерть надасть змісту життю інших. Вони та їхні товариші по стійкості і опору не змогли врятувати єврейські життя, але вони врятували честь народу.

3. Євреї-партизани

Серед командирів партизанських загонів України, з'єднань та бригад було багато євреїв. Невелика кількість євреїв-бійців і командирів Червоної армії, що опинилася в німецькому оточенні, зуміла врятуватися, піти в ліси, в підпілля і стати бійцями перших радянських партизанських загонів.

Прихід до партизанів став найдієвішою формою опору єврейського населення нацистам. Однак стати партизаном, особливо для єврея — в'язня гетто, було не просто. У 1942–1944 рр. в лісах Волині, Прикарпаття діяли загони і формування націоналістичної чи пронацистської орієнтації, які знищували євреїв, особливо євреїв-партизан. До того ж, командування деяких радянських партизанських загонів негативно ставилося до вступу до загонів вихідців із гетто.

Після війни командир партизанської бригади, Герой Радянського Союзу Антон Брянський писав про них: «Розпочавши бойову діяльність майже без зброї... потім неодноразово постачали зброєю сусідні загони — все за рахунок трофейного озброєння, захопленого в бою з ворогом».

У 1942 р. на Волині виникли самостійні єврейські партизанські загони і групи, які склалися значною мірою з воїнів-євреїв. Це були загони і групи **Олександра Абугова, Ефраїма Бакальчука, Григорія Розенблата, Сергія Корчева**. Лише

**Анна Кавалерчик —
партизанська медсестра**

**Партизан
Олександр Шварц —
«Сашко-музикант»**

**Міша Давідович —
юний розвідник**

Партизан-кулеметник Ісаак Перчатніков (за гашеткою)
(фото Я. Давидзона)

нещодавно стало відомо, що перші партизанські загони Шепетівщини були створені цілими сім'ями євреїв, яким вдалось втекти від німців у перші дні окупації в ліси для боротьби з ворогом. Тільки на території Волинської, Рівненської і Житомирської областей у 12 радянських партизанських з'єднаннях і загонах налічувалось до 1900 бійців-євреїв, що складало 14% всіх партизан в цьому регіоні.

Зараз добре відомо про подвиг **Тетяни Маркус**, Героя України. У період окупації нацистами Києва (1941–1943 рр.) єврейська дівчина була зв'язковою антифашистського підпілля. Внаслідок ряду диверсій, організованих Тетяною, було знищено чимало ворогів — нацистських офіцерів, чиновників окупаційної влади. Після ліквідації зрадника, який видав ворогу керівників київського підпілля, Тетяна була схоплена гестапо. Протягом п'яти місяців дівчина піддавалася нелюдським тортурам, але не видала жодного підпільника.

Завдяки самовідданості і сміливості, винахідливості і кмітливості, високому ступеню ентузіазму бійців, єврейські партизанські формування зробили вагомий внесок у перемогу над ворогом.

4. Євреї в армії

Під час Другої світової війни євреї воювали в арміях багатьох країн. Якщо в 61 країні-учасниці Другої світової з населенням в 1 млрд. 7 млн. чоловік всі збройні сили налічували 110 млн., тобто 6,5% від всього населення, то відсоток євреїв — учасників війни досягав 11%.

ЄВРЕЙСЬКІ ПАРТИЗАНИ ТА БІЙЦІ ОПОРУ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

На цій карті показані райони, в яких єврейські бійці Опору відігравали особливу значну роль

Євреї не тільки підіймали повстання в гетто і таборах смерті, але й боролися з нацистами у лавах партизан та брали участь у русі Опору в різних країнах Європи. Деякі з них були членами змішаних партизанських загонів, інші організовували окремі єврейські загони.

Єврейські партизани і бійці Опору в Другій світовій війні

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

У лавах армій антигітлерівської коаліції воювало 1 млн. 685 тис. євреїв, в тому числі в армії США – 550 тис., в арміях Польщі – 150 тис., Франції – 80 тис., Великої Британії – 60 тис., Канади – 17 тис., Греції – 5 тис., Австралії – 4 тис., Бельгії – 400 чол., в єврейському ішуві Ерец-Ізраїль – 26 тис. Залучення євреїв до антигітлерівських армій ускладнювалося тим, що німецька армія дуже швидко окупувала країни з найбільшою концентрацією єврейського населення: Польщу, де проживало 3 млн. 300 тис. євреїв, західну частину СРСР – 2 млн. 350 тис., північну Францію – 865 тис., Угорщину – 743 тис., Чехословаччину – 315 тис. та ін. Таким чином, біля 8 млн. 300 тис. євреїв опинились у гетто і не змогли долучитися до лав захисників своїх країн. І якщо в такій ситуації у Другій світовій війні воювало більше ніж 1,5 млн. євреїв, то це ще раз свідчить про вагомий внесок євреїв у цю війну. У Радянській армії воювало понад 400 тис. євреїв, з них загинуло на німецько-радянському фронті 200 тис. – майже половина усіх воїнів-євреїв СРСР.

Радянські воїни-євреї відзначалися в боях як герої. Одним із перших Героїв Радянського Союзу був одесит, танкіст **Абрам Абрамович**, а першим Героєм із числа командирів дивізій і взагалі у піхоті був легендарний **Яків Крейзер**.

Український єврей **Ісаак Пресайзен** здійснив такий же подвиг, як і Микола Гастелло. Своїм тілом закрив ворожу вогневу точку киянин **Абрам Левін** – рівно за рік до Олександра Матросова.

Про мужність і стійкість воїнів-євреїв у перші дні війни нагадують нам події захисту Брестської фортеці. Гарнізон під керівництвом полкового комісара єврея **Юхима Фоміна** з перших годин після початку війни організував кругову оборону. Майже місяць нацисти не могли взяти Брестську фортецю. У лавах захисників фортеці були воїни-євреї **Михайло Гуревич**, **Семен Сухолицький**, **Аркадій Ровиш**, **Григорій Хайкін** та інші. Майже всі вони загинули в боях...

157 євреям було присвоєне звання Героя Радянського Союзу, 72 з них були уродженцями України.

Герої фронту складають славу єврейського народу. Не менше мужності виявляли партизани, повстанці в гетто.

Але євреї, що дивом пережили війну під час нацистської окупації, часто говорили, що вони заздрили тим, хто міг воювати проти ворога із зброєю в руках.

Тому іще раз повернемось до теми волі до опору.

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Мій дідусь розповідав про випадок, який, за його словами, трапився наприкінці війни у невеликому німецькому містечку, зайнятому радянськими військами. Військовим комендантом цього містечка був призначений майор, офіцер з багатою фронтовою біографією, єврей.

Навесні 1945 року він отримав листа зі свого рідного українського міста, де від початку війни залишалися його дружина і двоє маленьких дітей. Колишній сусід майора, який зумів вижити в період окупації, детально описав офіцеру, як його дружину, діточок змусили нашити на одяг і носити шестикутні зірки, як одного дня наказали зібратися на ринковій площі з речами і погнали разом із сотнями інших старих і малих євреїв до протитанкового рову на околиці міста, де всіх і розстріляли.

Комендант німецького містечка був вбитий горем... Він відчув шалену ненависть до всіх німців, «мирних бюргерів», які послали своїх синів вбивати жінок і дітей у його країні.

Того ранку населення німецького містечка було збентежено загрозливим наказом коменданта: «Усім німцям віком від 16 до 55 років, чоловікам і жінкам, зібратися такого-то числа о такій-то годині на ринковій площі. На одязі мати нашиту свастику. З собою мати документи, цінні речі та продукти на один день. Двері своїх квартир залишити незачиненими. Подальше буде оголошено на місці. За невиконання наказу – розстріл».

Наступного дня на площі зібрався натовп німців, які залишили незамкненими свої домівки і прийшли з речами, як було наказано; у кожного на одязі була нашивка – свастика. Комендант побачив покірність і приреченість в очах людей. Він вигукнув їм: «Ну що, це ви – господарі землі? Це ви – нація господ? Чи ви – покірне стадо?...» Майор зміг взяти себе в руки. Він наказав німцям негайно розійтись...

А типовість іще однієї історії могли би підтвердити чимало з колишніх радянських військовополонених, яким пощастило вижити в нацистських таборах. Ця історія доволі буденна. Звичайною українською дорогою німецькі солдати ведуть колону з кількох сотень радянських військовополонених. Колону охороняють три озброєних німця, у одного з них – пес, вівчарка. Полонені розуміють, що в місці, куди їх приведуть, на них не чекає нічого доброго. Там гітлерівці «відсіють» хворих та нездатних до роботи, а також євреїв, політпрацівників, інших «невиправних ворогів рейху» і розстріляють. Інші будуть в неволі, на каторжних роботах, під постійною загрозою втрати невідомо скільки часу. Військовополонені йдуть своєю рідною землею, в навколишніх селах живуть їхні співвітчизники, можливо навіть – знайомі чи родичі. Вони – солдати, навчені рукопашному бою. Три німецькі охоронці, якщо на них відразу напасти, навряд встигнули б зробити хоч кілька пострілів, але ж сотні полонених змогли би втекти... Але колона чоловіків, колона колишніх військових похмуро й покірливо йде. Це – колона приречених. А чого ж тоді чекати від подібної ж колони євреїв – старих та жінок з дітьми, яких так само вели гітлерівські солдати?..

Психологи розповідають про те, як в умовах неволі, в умовах концтаборів ламається психіка людини. Якщо людей позбавляють усього, що могло б відновити їхню самоповагу та волю до життя – вони не можуть боротися за волю.

Я особисто не знаю, як би повів себе у нелюдських умовах, у полоні чи таборі. У мене, на щастя, не було таких випробувань, але ж тоді я не маю права судити тих, хто в таких умовах перебував.

5. Українські Праведники проти Голокосту

Позицію українського населення щодо Голокосту в Україні можна визначити так: активно підтримувала антиєврейські заходи відносно мала частина населення. Переважна більшість посіла нейтральну позицію. Але значна кількість людей стала на шляху нацистських погромників і реально допомагала їхнім жертвам, часом ціною власного життя. Рятували євреїв і поодинокі, і цілими сім'ями, коли були відповідні умови. **Жоден з тих євреїв, кому було врятовано життя в період Голокосту, не міг би сподіватися на спасіння без допомоги, яку з ризиком для власного життя та життя своїх рідних надавали євреям українці, росіяни та представники інших народів, що теж страждали від гітлерівської окупації.**

Жителька Запоріжжя, українка **Ольга Щербина** разом із дочкою **Клавдією** (зараз – Овчинникова, живе у м. Запоріжжя), перебуваючи в евакуації у Ставропольському краї, куди також прийшли нацисти, ховала у домі та врятувала від смерті єврейську жінку із дочкою. Цікавою та драматичною є подальші долі української та єврейської жінок, які випадково зустрілися під час післявоєнного голоду 1947–1948 рр., і тоді вже Роза допомогла українській сім'ї, що голодувала; Клавдія на залишені Розою гроші змогла отримати вищу освіту, за яку тоді була введена платня.

***Родина православного священика Олександра Глаголева,
яка рятувала євреїв під час нацистської окупації Києва***

Українська родина **Щепаняк** із Борислава всю війну переховувала у підвалі власного будинку єврейську родину **Вайсів** і врятувала їй життя. Пізніше один із дітей цієї сім'ї – **Шевах** – очолив Кнесет (парламент) Ізраїлю; інший – **Арон** – став відомим істориком, дослідником Голокосту.

У 1996 р. звання «Праведника народів світу» було присвоєно **Санді Костенко**, яка разом із дочкою **Оленою Миколаївною** уроки війни в Гуляйполі (Запорізька область) врятувала життя єврейському парубку А.І. Тросницькому (І.Я. Подольському). Дві мужні слов'янські жінки, знаючи, що укриття єврея загрожує розстрілом, навіть не обговорювали це між собою.

«Праведники народів світу» – почесне звання, що присвоюється від імені Держави Ізраїль відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідання, які рятували євреїв від знищення в період Голокосту. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна Комісія з Праведників світу Яд-Вашем – Музею історії Катастрофи (ШОА).

Більш докладно зупинимось ще на одному епізоді минулої війни. У 1941 р. із Запоріжжя не встигли евакуюватися **Фріма Чапата** та її племінниця **Марія**, яку вона удочерила. Єврейська жінка із дитиною залишилися в окупованому німцями місті без засобів до існування, у квартирі, яку знімали у хазяїна, що повернувся із тюрми

Медаль та диплом Праведників народів світу Василя та Марії Зубкових, передані в Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро)

та мав антисемітські настрої. Усі сусіди допомагали Чапатим чим могли – хлібом, борошном, картоплею. Фріма стала на облік у організованій німцями Єврейській біржі та ходила на роботу. 8 лютого 1942 р. вона з роботи не повернулася – у цей день групу євреїв відправили на розстріл. Марію, яка залишилася сама, взяли до себе сусіди. Дівчинка жила у Євдокії Купи (пізніше – жителька Запоріжжя), яка ховала Марію від нацистів. Хазяїну квартири Марії, який часто говорив про своє бажання видати її та Євдокію Купу – «жидівську мати», як він її називав, – українська жінка віддавала харчі, речі, щоб він не здійснив своїх погроз.

Одного разу, коли Марія пішла до Єврейської біржі, аби дізнатися про долю своєї тітки Фріми, по дорозы назад за дівчинкою побіг поліцей та наздогнав її біля дому. Але всі сусіди умовили (!) поліцей не забирати Марію.

Для того, щоб убезпечити дівчинку від загрози арешту та знищення, її сусіди клопотали перед німецькою владою про видачу Марії паспорту як українці, яка жила нібито у чужій єврейській сім'ї. При цьому четверо людей виступили як офіційні свідки в гестапо (двох з них допитували), розуміючи, чим їм загрожує ошукування нацистів. Врешті-решт, Марія отримала рятувальний документ, але ще неодноразово вона зверталася за допомогою до Євдокії Купи та інших сусідів.

У травні 1943 р. Марію разом з іншою молоддю погнали на примусові роботи до Німеччини. У залізничному вагоні разом із нею їхало декілька людей, які знали про її єврейське походження, але ніхто її не видав.

У 1945 р. німецьке місто, в якому жила та працювала Марія, було звільнене англієцями, та дівчина повернулася до рідного міста, до своєї «єврейської мами» — українки тітки Дусі.

У цій історії вражає те, що про єврейську дівчину, яка ховалася від нацистів, знали майже усі жителі вулиці — кілька десятків людей. Та ніхто не зрадив Марію, а багато хто їй допомагав.

Цей факт примушує по-іншому поглянути на проблему українсько-єврейських відносин у роки війни 1941–1945 рр., та спонукає до нових пошуків живих свідчень про страшні події минулого, усвідомлення яких звільнить від тягара спрощених та невірних стереотипних уявлень.

6. Митрополит Андрей Шептицький і дилеми морального вибору

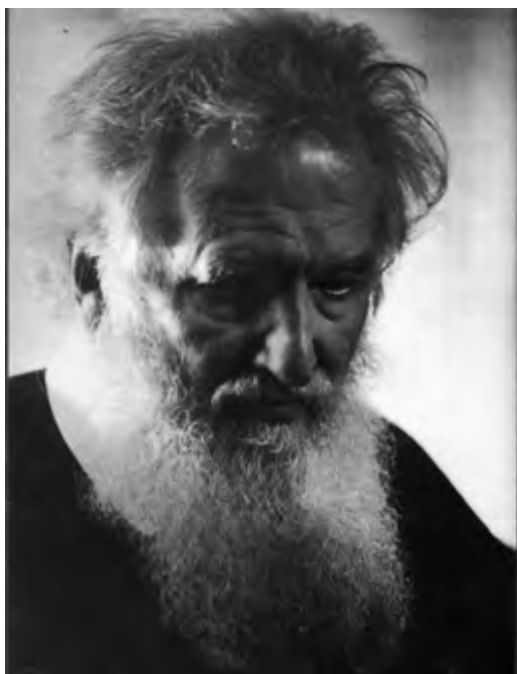
Серед імен тих, хто рятував людські життя, є чимало загальновідомих у світі. Наприклад — ім'я шведського дипломата **Рауля Валенберга**, який врятував сотні євреїв в Угорщині.

В Україні надзвичайною повагою користується **митрополит Андрей Шептицький**, чия велична постать відображає складні та неоднозначні процеси, що відбувалися в Україні під час війни.

...Ще в перші десятиріччя XX сторіччя деякі види благодійної діяльності, яку організовував Андрей Шептицький, поширювалися і на євреїв. Найбільш показовим у відношеннях Шептицького з євреями було те, що під час його регулярних канонічних відвідувань він влаштовував зустрічі з головами єврейських общин. У звіті про один з таких візитів зазначається, що «його вітали церковні процесії, духовенство... та рабини з Торою. Він подякував рабинам та єврейській делегації на івриті, їхній мові».

Після революції 1917 р. митрополит Андрей Шептицький скептично ставився до «соціалістичних експериментів». На його думку, більшовики скоювали злочини як проти Бога, так і проти українського народу.

Тому, коли до України вступили німецькі війська, А. Шептицький поставився до цього позитивно. У пасторському посланні «До українського народу» митрополит заявив: «Ми вітаємо переможну німецьку армію як рятівника від ворогу». У написаному в кінці серпня 1941 р. листі у Ватикан А. Шептицький заявляв в аналогічному дусі: «Ми повинні підтримувати германську армію, яка несе нам звільнення від більшовицького режиму». Він також висловив надію на те, що перемога Німеччини в цій війні призведе до ліквідації «атеїстичного войовничого комунізму раз і назавжди».

Митрополит Андрей Шептицький

Слід зауважити, що багато українців сприймали прихід німців як позбавлення від більшовицького режиму та плекали надію на відновлення українського суверенітету за підтримки Німеччини. Політика нацистів по відношенню до українського населення виявлялася, зокрема, у відкритті церков, які були закриті в Західній Україні у попередні два роки радянської влади. Все це, разом з національними ілюзіями, породжувало про-німецькі настрої серед українського духовенства.

Гітлерівська політика та наміри нацистів по відношенню до слов'ян тоді не були ще так очевидні, і багато українців, в тому числі і А. Шептицький, вважали, що загальна для українців та Німеччини ненависть до радянської Росії посилить їх антибільшовицький союз та забезпечить підтримку Німеччиною українських національних інтересів.

У той же час, окупація нацистами українських земель, у тому числі Галичини, відзначалась все більш жорстокими антиєврейськими переслідуваннями та, нарешті, поголовним винищенням євреїв.

Одразу ж після приходу до Львову німецької армії айнзатцгрупа «С» почала здійснювати акти насильства, в тому числі вбивства місцевих євреїв. У цих погромних діях брали участь й українці. Ці антиєврейські дії мотивувалися «традиційною» юдофобією частини населення, а також заохочувались гаслами нацистської ідеологічної боротьби з «жидо-більшовизмом». Тільки між **30 червня та 7 липня 1941 р.** близько 4000 євреїв було вбито у Львові німецькими підрозділами за участі української допоміжної поліції.

Українських охоронців також використовували в робітничих таборах та таборах смерті.

Звичайно, як і в інших містах, були деякі помірно налаштовані українські організації, що не брали участь у антиєврейських акціях; були й окремі люди, які допомагали євреям та рятували їх під час німецької окупації. За однією з оцінок, декілька сотень українців намагалися допомагати євреям, і приблизно сто з них були за це страчені нацистами.

Українське націоналістичне підпілля демонструвало по відношенню до євреїв або байдужість, або відкриту ворожість. Подібні настрої переважали в перший період окупації і в середовищі духовенства.

Але згодом новини про погромні дії, які здійснювали українці, а також про нацистські акції, проведені за допомогою української поліції, стали відомі Шептицькому.

Доктор **Езекііль Левін**, головний рабин Львову та особистий друг А. Шептицького, прохав його спробувати зупинити натовп, що бушував: «Колись Ви казали мені, що є другом євреїв. Прошу Вас в цей час смертельної небезпеки довести Вашу дружбу. Прошу Вас врятувати тисячі людських життів». А один молодий українець приблизно в той же час сповідувався митрополиту, що власноруч «вбив сімдесят п'ять чоловік у Львові за одну ніч».

Постійне насильство з боку нацистів, а також розчарування німецькою політикою нищення спроб відновлення української державності не могло не вплинути на позицію митрополита. В листі до Гімлера у лютому 1942 р. митрополит скаржився на ставлення німців до місцевого населення, особливо до євреїв, і протестував проти використання українських допоміжних частин в антиєврейських акціях. Шептицький покладав на цей лист великі надії. Він обговорював його з рабином **Давидом Кахане** (одним з євреїв, яких врятував А. Шептицький), та згадав про нього у своєму посланні до Ватикану.

Влітку 1942 р. Львів став свідком посилення жорсткості антиєврейської політики. Почалися масові депортації євреїв до таборів смерті. Якщо колишні німецькі «акції» здійснювалися під різними приводами (наприклад, «переселення» в трудових цілях), то депортації літа 1942 р. проводились так, що їх ціль — знищення — була для всіх очевидною.

Масові депортації євреїв з львівського гетто були проведені між 20 та 23 серпня 1942 р.; вивезено було близько 50 000 чоловік. Події серпня 1942 р. були найжорстокішими та шокуючими за весь час нацистського правління у Львові.

Тому недивним є те, що найсуворіше засудження Шептицьким нацистського режиму з'являється в його листі до Ватикану, який був написаний по слідах тих подій. Цей лист містить все розчарування А. Шептицького німецьким правлінням та його обвинувачення на адресу нацистів.

ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ

Звільнені німецькою армією від більшовицького ярма, ми відчули деяке полегшення, однак поступово німецький уряд встановив режим неймовірного терору та корупції... тепер всі згодні, що німецький режим, можливо, ще більш злісний та диявольський, ніж більшовицький. На протязі більше року не проминуло й дня без страшних злочинів. Євреї — їх першочергова ціль. Кількість євреїв, вбитих в нашому краю, певно перебільшує 200.000... В певний час вони почали вбивати євреїв відкрито, на вулицях, прямо на очах у публіці...

Митрополит Андрей Шептицький.

Спроби митрополита Шептицького вплинути на українське населення та протистояти злочинним діям нацистської влади здійснювалася за допомогою його пасторських послань. Деякі з них були надруковані, інші розповсюджувались усно. У найвідомішому пасторському посланні А. Шептицького, яке з'явилося в листопаді 1942 р. під символічною назвою «**Не вбий**», мова йде про будь-яку форму людиновбивства. Хоча за приклад у ньому згадано політичне вбивство, та абсолютно очевидно, що в посланні осуджуються всі види вбивства.

Крім цього, митрополит Андрей Шептицький здійснив конкретні мужні дії для порятунку людей. Коли рабин **Левін** 2 липня 1941 р. прийшов до резиденції Шептицького на пагорбі Св. Юра у Львові, Митрополит переконував його залишитись, однак Левін вирішив повернутися до своєї сім'ї та пастви. У той же день його схопили та вбили разом з рештою євреїв. Після смерті рабина за рекомендацією Шептицького два сина рабина — Курт (Ісаак) і Натан — переховувалися в різних греко-католицьких соборах та в соборі Св. Юра до приходу Червоної армії у Львів влітку 1944 р.

Чимало євреїв, яких врятував Андрей Шептицький та його помічники, втекли з львівського гетто та робітничого табору в період між серпнем 1942 р. та травнем 1943 р. Гетто було ліквідовано в червні 1943 р., а табір — в кінці того ж року. Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священиків, серед яких були його брат **Клементій**, голова ордену Студитів, а також ігумена Студитського монастиря **Йосефа**, преподобний **Марко Стек** та інші. Звичайно, значно легше було переховувати жінок, ніж чоловіків, а дітей — легше, ніж дорослих. Врятованим дітям давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли

Пам'ятник митрополиту Андрею Шептицькому у Львові

їх по жіночим та чоловічим монастирям та дитячим будинкам. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони.

Отже, митрополит Андрей Шептицький організував допомогу євреям вже в перші дні нацистської окупації, залучив священників та монахів своєї церкви до порятунку євреїв, в результаті чого за його допомогою **були врятовані близько 150 євреїв**. Але звання «Праведника народів світу» митрополиту Андрею Шептицькому поки що не присуджено.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими були форми опору нацистським окупантам?
2. Розкажіть про відомих Вам євреїв – героїв війни, – партизан, підпільників, воїнів Радянської армії.
3. Кого називають «Праведниками народів світу»?
4. Наведіть приклади порятунку євреїв під час Голокосту українцями та представниками інших народів.
5. Розкажіть про діяльність митрополита Андрея Шептицького під час Другої світової війни.

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Обговоріть у класі питання про можливості опору насиллю за надзвичайних умов.
2. У чому, на Ваш погляд, полягає неоднозначність історичної постаті митрополита Андрея Шептицького? У чому полягала дилема морального вибору митрополита?
3. Як у житті та діяльності митрополита Андрея Шептицького відбилися взаємовідносини українського та єврейського народів?

ДОКУМЕНТ

КІЛЬКІСТЬ ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ за даними Музею Яд Вашем на 1 січня 2016 року

Австрія	107	Македонія	10
Албанія	75	Молдова	79
Вірменія	24	Норвегія	62
Білорусь	618	Перу	1
Бельгія	1,707	Польща (1)	6,620
Боснія	42	Португалія	2
Болгарія	20	Росія	197
Бразилія	2	Румунія	60
Великобританія	21	Сербія	135
Угорщина	837	Словаччина	558
В'єтнам	1	Словенія	7
Німеччина	587	США	5
Голландія (2)	5,516	Туреччина	1
Греція	328	Україна (4)	2,544
Грузія	1	Франція (3)	3,925
Данія	22	Хорватія	115
Єгипет	1	Чорногорія	1
Індонезія	2	Чехія	115
Ірландія	1	Чилі	1
Іспанія	7	Швейцарія	47
Італія	671	Швеція	10
Китай	2	Еквадор	1
Куба	1	Ель-Сальвадор	1
Латвія	135	Естонія	3
Литва	889	Японія	1
Люксембург	1		
Всього: 26,120			

ПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТУ

Проаналізуйте документ. Як Ви гадаєте, які чинники визначили кількість Праведників народів світу в різних країнах?

1. Уроки Голокосту – уроки історії

Нацистський фюрер Адольф Гітлер та його поплічники прагнули захопити панування над світом. Але ж з історії людства відомо, до чого завжди призводять злочинні плани. Гітлер та його прибічники вважали, що «мета виправдовує засоби», і для досягнення своїх людиноненависницьких цілей можна знищити мільйони людей, а ще мільйони заточити в концтаборах та гетто. Але ми знаємо, що скорити народи неможливо, і самі завойовники заплатять страшну ціну за свої злочини. Але разом з ними, на жаль – народ, який, заразившись вірусом шовінізму, пішов на поводу у цих вождів-злочинців. Так само може відбуватися і в наші дні...

Нацистський керівник Герінг у 1938 р. – в zenіті влади

Злочин та покарання: Герінг у 1946 р. – на лаві підсудних в Нюрнберзі

**Уряд нацистської Німеччини на лаві підсудних у Нюрнберзі
(зліва направо: Герінг, Гесс, Ріббентроп, Кейтель, Кальтенбруннер, Розенберг, Франк та інші)**

РОЗДУМИ З ПРИВОДУ...

Відома досить стара мудрість, що той, хто забуває уроки історії, приречений на їх повторення. Отже, історія вчить життю.

Але є й інша точка зору. Один із філософів якось казав: єдине, чому вчить історія – це тому, що вона ніколи нікому нікого не навчила.

Тож хто правий?

Безумовно, одним з головних уроків Голокосту є те, що толерантність, злагода між народами необхідні як найважливіші умови виживання людства і поліпшення нашого світу.

Толерантність (за Декларацією принципів толерантності Генеральної Конференції ЮНЕСКО) означає повагу, розуміння та сприйняття багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це єдність у розмаїтті.

Толерантності треба вчитися. Тож не випадково у навчальних закладах України з використанням зарубіжного досвіду все більше учнів, студентів, викладачів дізнаються про шляхи та підходи до вивчення таких складних тем, як права людини, демократія, толерантність тощо. Толерантність – це ключ до розуміння історії інших народів та своєї власної історії.

2. Герої та злодії в історії народів

В історії є чимало прикладів, коли якесь явище викликає засудження народів демократичних країн (наприклад, Голодомор українського народу, Голокост); на таке ж засудження чекають зловісні постаті злочинців минулого, серед яких Гітлер, Гімmlер, Геббельс.

Але були такі історичні явища й історичні лідери, які мають абсолютно різні оцінки з боку різних людей, політичних сил, різних народів. Без толерантності діяти компромісу та порозуміння в цьому випадку буде неможливо.

Ми вже розглядали Хмельниччину – одну з найстрашніших сторінок в єврейській історії, коли в ході національно-визвольної війни українського народу були винищені тисячі євреїв. Масштаби цього масового вбивства євреїв були настільки великими, що не могли не спричинити виникнення маси історичних міфів, стереотипів. У тому числі – сприйняття українців як «антисемітів та погромників».

До людської трагедії, трагедії цілого народу, неможливо ставитися без болю, співчуття, емоцій. Але задача історика, як казав ще давньоримський класик Тацит – висловлювати та оцінювати події неупереджено – «без гніву та пристрасті». Певна річ, ставлення євреїв до особи Богдана Хмельницького та його полковників цілком зрозуміле. В єврейських літописах їхні імена позначені ініціалами та майже завжди мають додаток: «да буде стерте його ім'я».

Та як же бути з тим, що Б. Хмельницький – національний герой українського народу, один з засновників державності, що є частиною національної ідеології сучасної незалежної Української держави? Держави, в якій є одна з найбільш багаточисленних єврейських общин світу.

Як бути? Відстоювати свою національну гордість та демонструвати ненависть до ката свого народу? Або забути «справи днів давно минулих» і разом з українцями на свята покладати квіти до пам'ятників національному герою? Ненавидіти

або любити? Мабуть, ні те, ні інше. — **Розуміти.** Розуміти передумови історичних подій, відмовившись від ненаукових (та й небезпечних) уявлень про «гарні» та «погані» народи. Розуміти, що неможна з сучасними морально-етичними цінностями та критеріями підходити до оцінки подій далекого минулого. Розуміти те, що **герой одного народу може бути ворогом іншого.**

Який образ виникає майже у кожного з нас, коли ми чуємо ім'я Батий? — Звичайно — це образ жорстокого завойовника, який втопив у крові Київську Русь. Чи можна уявити, щоб пам'ятник хану Батію чи його попереднику — Чингізхану — був споруджений у Рязані або в Києві? — Маячня, скажете Ви, наруга над історичною пам'яттю.

— Вірно. Але пам'ятник Чингізхану стоїть в Монголії — як «батьку» монгольського народу, засновнику Монгольської держави. Чи хотіли цим монголи образити пам'ять слов'ян, народів Середньої Азії, Китаю та інших, по чиїх землях смерчем пронеслася монголо-татарська кіннота, що сіяла смерть та руйнування на своєму шляху? — Звичайно, ні. Але у монголів немає іншого засновника держави, він був таким, яким був.

Численні покоління людей виховувалися на прикладах героїчної історії Росії, славетні сторінки якої пов'язані з іменами Олександра Невського та Дмитра Донського, Петра Великого та Олександра Суворова. Цими іменами названі вулиці та площі, учбові заклади та військові інститути. Але для українця Петро Перший (не Великий) — кат української державності, який збудував на кістках українських козаків свою північну столицю.

Олександр Васильович Суворов — видатний полководець, Генералісимус, автор «Науки перемогати», національний герой російського народу. Але багато вищих воїнських чинів та нагород Суворов отримав за те, що втопив у крові національне повстання польського народу під керівництвом Тадеуша Костюшка, був катом для тисяч польських селян, які прагнули свободи.

Мазепа для українців та росіян, Степан Бандера для українців та поляків, Моше Даян для євреїв та арабів — цей список можна довго продовжувати. Але зміст зрозумілий — про це вже згадувалося вище.

Звісно, не можна все абсолютизувати. Є історичні особистості, які не тільки викликають ненависть інших народів, але є ганьбою для свого — і неважливо, які масштаби їх злочинів. Можливості російського маніяка Чикатило та німецького маніяка Гітлера відрізнялися, але це не змінює їх антилюдської сутності.

Справа в іншому. У тому, що **потрібно намагатися зрозуміти передумови тих чи інших дій, вчинків народів та їх лідерів, вождів. У тому, щоб навчитися толерантності.**

3. Толерантність та порозуміння

Сама історія вчить толерантності. Якщо насильство, нетерпимість були ознаками минулих часів, то із «дорослішанням» людства усвідомлення необхідності порозуміння та злагоди все більше стверджується в суспільній свідомості.

Війна є найжахливішим явищем тому, що вона призводить до загибелі людей, руйнації культури. Але наслідки війни бувають не менш важкими: втрата близьких, розірвані новими кордонами родини, вимушена еміграція... Особливу біль несуть громадянські, внутрішні війни та революції, коли брат іде проти брата, син — проти батька. Такою була війна в Іспанії 1936-1939 років. Іспанські республіканці, що билися разом з інтернаціоналістами з різних країн світу проти фашистів, зазнали поразку. В країні встановилася фашистська диктатура Франко. Але згодом Франко наказав поховати загиблих під час Громадянської війни в братській могилі, над якою був встановлений пам'ятний знак на вшанування всіх жертв війни — і комуністів,

і фашистів. Історія Європи була багатою на війни між країнами-сусідами. Чи не найдовшим може бути перелік війн між Німеччиною та Францією: у стародавні часи та добу Середньовіччя, Наполеонівські війни та франко-пруська, Перша світова війна, Друга світова. Але після останньої, найстрашнішої війни західна демократія дійшла до необхідності створення нової Європи, покликаної стати загальною домівкою для всіх європейців. І створення нової, об'єднаної Європи фактично розпочалося з франко-німецького порозуміння.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

У 1951 р. Франція та Федеративна Республіка Німеччина уклали угоду про об'єднання вугільної та сталеливарної промисловості. Згодом до угоди приєдналися ще чотири держави, і Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди разом із Францією та ФРН утворили Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Економічна співпраця виявилася набагато вигіднішою за конфронтацію, і у 1957 р. ці ж країни утворили Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Утворене на його основі сучасне Європейське Співтовариство є на сьогодні наймогутнішим економічним та політичним об'єднанням світу. А Європа із «колиски воєн» перетворилася на континент стабільності та найвищого рівня життя.

Сучасна Німеччина усвідомила уроки минулого. У цій демократичній країні реально діють закони, за якими заборонена нацистська ідеологія; кримінальним злочином є заперечення трагедії Голокосту. Але спокута виявляється не тільки законами та деклараціями. Німеччина надає допомогу та притулок людям, яких переслідують за національною чи расовою ознакою; докладає зусиль для відродження єврейської общини, що була знищена під час нацистської диктатури. 12 серпня 2000 року набрав чинності Закон про створення Фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», який надає компенсаційні виплати жертвам нацизму в Україні, Росії та Білорусі.

ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Згідно з федеральними законами Австрії та Німеччини, матеріальне відшкодування отримують в Україні люди, що постраждали від нацистського режиму – колишні в'язні гетто та концтаборів, підневільні промислові робітники та сільгоспробітники, які були насильно вивезені на примусові роботи до Німеччини та Австрії, діти до 12 років, які були вивезені разом з батьками, та інші.

Чимало складних сторінок минулого є в українсько-польських стосунках, про деякі з них згадувалося в цій книзі. Але сьогодні Україна та Польща є стратегічними партнерами, найближчими союзниками, хоча в певних питаннях нашої спільної історії ще немає згоди.

Є болісні проблеми, що успадкувало з минулого українське суспільство. Більш ніж через 70 років після Перемоги над нацизмом не вдається дійти порозуміння та злагоди радянським ветеранам Другої світової війни, які воювали проти нацистів, та ветеранам УПА, які виборювали незалежність України. В сучасній Україні поки що не досягнуто міжконфесійної злагоди у стосунках різних церков; не позбулося суспільство проявів ксенофобії та антисемітизму. У результаті анексії Криму Росією не тільки попрано міжнародне право, але порушуються права кримськотатарського і українського населення півострова. Нові страшні випробування нашої країни принесла війна на сході України, розв'язана внаслідок зовнішньої агресії.

**На Майдані:
Йосип Зісельс,
Віталій Портников,
Арсеній Яценюк**

**Ашер Черкаський,
боєць АТО**

**Максим Хорєв,
боєць АТО**

Але не можна не відзначити досягнення незалежної української держави у створенні атмосфери толерантності в суспільстві, яке якісно змінилося після Майдану і Революції Гідності, об'єдналося перед лицем зовнішньої агресії. В нових умовах стрімко формується українська політична нація, що увібрала в себе патріотів України — українців, росіян, євреїв, татар, представників різних націй і релігій, які бачать своє майбутнє в Україні і готові боротися за її незалежність та процвітання. На основі загальнолюдських цінностей, на основі толерантності виник новий рівень міжнаціонального, міжрелігійного діалогу в Україні.

Не слід забувати, що розуміння толерантності має міжнародні, міжнаціональні, духовні та політичні аспекти. Не можна боротьбу проти агресії певної країни поширювати на все її населення, важливо розрізняти поняття «державний режим» і «народ», який живе під владою цього режиму, підданий його пропаганді і дезінформації. Дуже важливо налагоджувати діалог між людьми, які мають різні погляди.

Толерантність виявляється на кожному кроці, у повсякденному житті. Як ми реагуємо на критику та на точку зору, що є відмінною від нашої? Як ми ставимося до сусіда, який дуже високий чи низький, має уповільнену реакцію чи дуже емоційний, та й взагалі — «не такий, як усі»? — Ми мусимо пам'ятати, що людина має право бути «не таким, як усі», і в разі потреби необхідно допомогти їй захистити його. Інакше колись ми самі будемо позбавлені своїх прав.

При цьому важливо розуміти, що **толерантність не означає прийняття тих людей, які не цінують людське життя, роблять залежними долі людей від божевільних ідей панування якоїсь нації або відродження «великої імперії»**, підпорядковують людську особистість агресивному і нелюдському державному режиму. Ми повинні протистояти цьому заради нормальних людей, які хочуть жити в мирі та злагоді.

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що, на Вашу думку, має усвідомити людство з уроків Голокосту?
2. Що означає толерантність?
3. Які історичні герої мають різну оцінку діяльності з боку різних народів?
4. Наведіть приклади толерантності в сучасних міжнародних відносинах.

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Обговоріть у класі, якими є уроки Голокосту та уроки історії.
2. Що, на Вашу думку, означає «навчитися толерантності»?
3. Як Ви думаєте, чи може суспільство бути толерантним в умовах війни?
4. Як Ви вважаєте, що можна зробити для формування взаєморозуміння між українським та російським народами?

§ 16. ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

1. Центри вивчення історії Голокосту

У попередніх параграфах ми розглядали питання важливості та актуальності вивчення та викладання історії Голокосту. І справа не тільки в тому, що міжнародне співтовариство вбачає у цьому можливість усвідомлення певних уроків історії, необхідних для будівництва нового демократичного суспільства, заснованого на принципах толерантності та взаємоповаги між народами. Існує потреба суспільства в усвідомленні моральних уроків на прикладі діяльності таких особистостей, як великий педагог-гуманіст **Януш Корчак**, дипломат **Рауль Валленберг**, митрополит **Андрей Шептицький**.

**Міжнародна наукова конференція
Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»
«Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту:
приклад України у порівняльному контексті»**

Про актуальність усвідомлення уроків Голокосту та толерантності свідчать і спалахи насильства, тероризму, які, на жаль, почастишали у світі і торкнулися нашої країни.

Перший центр вивчення історії Голокосту на території колишнього СРСР з'явився в Росії, у Москві — Фонд «Голокост», яким керують відомий вчений Ілля Альтман та правозахисниця Алла Гербер. У Білорусі активно працює Республіканський фонд «Голокост», керівником якого є Вадим Акоюн.

Що стосується України, то тут центри вивчення історії Голокосту з'явилися в різних містах. Фонд «Пам'ять Бабиного Яру» в Києві збирає спогади про трагедію Бабиного Яру, займається освітніми, культурологічними програмами, налагоджує зв'язки між різними національними общинами України. Важливу науково-просвітницьку роботу з вивчення єврейської історії та збереження національної культури ведуть Інститут юдаїки, Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Єврейський Фонд України, ветеранські організації.

У 1999 р було створено Науково-просвітницький Центр «Ткума» («Відродження»), перетворений в 2012 р. в Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Інститут «Ткума» має представництва в усіх регіонах України, взаємодіє з багатьма культурно-освітніми організаціями, тісно співробітничав з Міністерством освіти і науки України, має зв'язки з науковими установами та провідними дослідниками історії Голокосту з багатьох країн. Основні напрямки роботи Інституту «Ткума» — дослідження історії Голокосту в Україні, створення передової навчально-методичної, просвітницької та мультимедійної продукції,

сприяння міжнаціональній злагоді та порозумінню, протидія ксенофобії та антисемітизму, організація міжнаціонального та міжконфесійного діалогу.

У Києві працює Український Центр вивчення Голокосту, що займається науковими та освітніми програмами; у Харкові – центр, що, зокрема, вивчає трагедію Дробицького Яру. Важливим центром студій з єврейської історії, юдаїки став Український Католицький університет у Львові.

2. Створення музеїв Голокосту

Сьогодні в Україні створено кілька регіональних музеїв історії Голокосту (Кривий Ріг, Одеса, Харків), які надають можливість для ознайомлення з трагедією Шоа та її уроками.

Багатофункціональний центр «Менора»
(Дніпро)

Відкриття Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» в центрі «Менора»

У залах музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»

Найбільший музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» відкрився в 2012 р. У багатофункціональному центрі «Менора» (місто Дніпро).

Реалізація цього масштабного проекту стала можливою завдяки діяльності Дніпропетровської єврейської громади на чолі з ребе Шмуелем Камінецьким, фінансовій підтримці Геннадія Боголюбова та Ігоря Коломойського. Зусилля багатьох людей – Зеліка Бреза, Віктора Гукайла, Світлани Єрмакової, Олександра Соріна, Леоніда Фінберга, Олександра Ханіса, Марка Шляка та багатьох інших були об'єднані для благородної справи збереження історичної пам'яті в Музеї. Чимало людей, серед яких Геннадій Корбан, Олександр Крейнін, Лада та Леон

Шерман й інші, доклали зусиль для наповнення Музею унікальними експонатами. І, звичайно, найважливішу роль у створенні Музею зіграли працівники «Ткуми».

Інститутом «Ткума» були зібрані колекції унікальних експонатів, архів документів, бібліотека наукової та методичної літератури з історії Голокосту, відео-і фонотека. Для найскладнішої та відповідальної роботи із створення експозиції Музею працювали історики, музеологи, художники, архітектори, дизайнери.

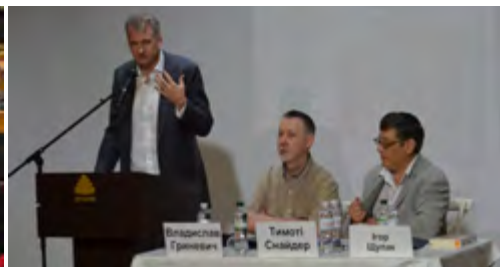
З моменту відкриття Музей став потужним науковим та просвітницьким центром, який відвідали десятки тисяч гостей з багатьох країн світу.

3. Вивчення та викладання історії Голокосту

Наукове, ідеологічно неупереджене дослідження історії Голокосту розпочалося в нашій країні тільки у 1990-х роках. У незалежній Україні відкрилися можливості роботи українських вчених в архівах, участі у міжнародних конференціях, видання наукової літератури.

Важливим центром наукової роботи став Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», який проводить міжнародні конференції, видає наукову і навчально-методичну літературу.

Україна стала першою країною на території колишнього СРСР, де, згідно до рекомендацій європейської спільноти, історія Голокосту була включена до державних програм з історії для шкіл, вивчається в багатьох вишах. В Україні спільно з Міністерством освіти і науки, обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти організована система семінарів для учнів шкіл та вчителів, програма роботи на курсах підвищення кваліфікації для вчителів України, складені навчальні програми та написані навчальні посібники з історії Голокосту.

**Міжнародний науково-практичний семінар
«Пам'ять про Голокост та інші геноцидальні явища» (Дніпро)**

**Публікації Інституту «Ткума»
і Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»**

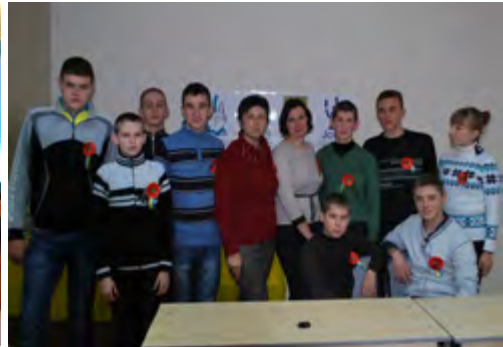
4. Суспільство має усвідомити уроки Голокосту

Україна йде шляхом демократичного розвитку, прагне увійти до Європейського співтовариства. Однією з умов цього є формування в українському суспільстві атмосфери толерантності та несприйняття ксенофобії і антисемітизму, чому сприяє осягнення уроків Голокосту.

Українська молодь, інтелігенція все активніше включається в міжнародні заходи, присвячені пам'яті про Голокост. Для людей завжди важливо, щоб їх вислухали, до їхньої думки прислухалися. Тому Інститут «Ткума» організував Клуби інтелігенції, Недільний клуб, методологічні семінари і, у співпраці з Інститутом

***Всеукраїнський педагогічний семінар,
організований Міністерством освіти
і науки України спільно з Інститутом
«Ткума» (Київ)***

***Урок толерантності для учнів
Петриківської середньої школи
(Дніпро)***

***Учасники Міжнародного
міжрелігійного молодіжного семінару «Ковчег»***

Олександра Поля, Дніпровський історичний клуб. Спільно з Яд Вашем «Ткума» проводить семінари та пересувні музейні виставки в рамках проекту «Вивчення Голокосту в Україні для формування атмосфери толерантності».

За підтримки Міністерства освіти і науки України проводяться конкурси творчих робіт учнів, студентів і вчителів, педагогічні семінари та конференції.

Серед багатьох цікавих і важливих молодіжних програм особливою популярністю серед молоді користується польсько-єврейсько-кримськотатарсько-український семінар «Ковчег», який щорічно проводиться в Західній Україні.

Уроки Голокосту, уроки толерантності має усвідомити суспільство. І в Україні, і в інших демократичних країнах добре розуміють: це потрібно не мертвим, це потрібно живим.

**Учасники ювілейного, X Міжнародного міжрелігійного
молодіжного семінару «Ковчег»
(Львів – Унів – Перемишль і Красичин, Польща – Львів)**

ПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як в Україні вшановується пам'ять про трагедію Голокосту?
2. Як історія Голокосту викладається в навчальних закладах України?
3. Про які громадсько-політичні акції в Україні, присвячені пам'яті Голокосту, Ви знаєте?

ПИТАННЯ ДЛЯ РОЗДУМІВ ТА ДИСКУСІЙ

1. Чи бачили Ви в якомусь музеї експозицію, присвячену історії Голокосту? Яке враження вона на Вас справила?
2. Як Ви вважаєте, що є найважливішим у вивченні історії Голокосту в навчальних закладах?
3. Чи викладаються проблеми історії Голокосту та толерантності у Вашому навчальному закладі?

1. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР. 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 544 с.
2. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза 1941–1945 / И. Арад. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Днепропетровск: ЧП «Ли́ра»; Москва: Центр «Холокост», 2007. – 816 с.
3. Аренд Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт [пер. з англ.] – К.: Дух і літера, 2002. – 539 с.
4. Брухфельд С., Левин П. А. Передайте об этом детям вашим... История Холокоста в Европе 1933–1945 / С. Брухфельд, П. А., Левин // Правительство Швеции. Проект «Живая история». – М.: Текст, 2000. – 103 с.
5. Відродження пам'яті: Спогади свідків та жертв Голокосту. – Випуск № 1–6. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», серія Українська бібліотека Голокосту, 2008–2015.
6. Гефтер М. Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос / М. Гефтер // Серия Российская библиотека Холокоста. – М.: НПЦ «Холокост», 1995. – 296 с.
7. Гилберт М. Атлас по истории еврейского народа / М. Гилберт. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1993. – 33 с.
8. Гриневич В. А. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. А. Гриневич. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Видавництво «Ліра», 2012. – 508 с.
9. Гриневич Л. К. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933/ Л. К. Гриневич. – Том. 1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – Кн. 2 / НАН України. Інститут історії України. Український науковий інститут Гарвардського університету; Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Інститут Критики. – К.: Критика, 2012. – 680 с.
10. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї / Ярослав Грицак. – 3-те вид., доп. – К.: Грані-Т, 2011. – 248 с.
11. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 176 с.
12. Давлетов О. Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр.). – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. – 280 с.
13. Евстафьева Т. Бабий Яр: человек, власть, история: документы и материалы: в 5 кн. / Т. Евстафьева / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. – Кн. 1. – К.: Внешторгиздат, 2004. – 592 с.
14. Єврейський опір в Україні в період Голокосту: збірник наукових статей [за ред. М. І. Тяглого]. – Дніпропетровськ: Центр Ткума, 2004. – 376 с.
15. Єлисаветський С. Я. Катастрофа і опір українського єврейства: нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / С. Я. Єлисаветський. – К., 1999. – 432 с.
16. Кабанчик І. Б. Історія скорботи та героїзму: метод. посібник з історії Голокосту для вчителів загальноосвіт. навч. закладів / І. Б. Кабанчик. – Дніпропетровськ; Запоріжжя: Ткума, 2004. – 93 с.
17. Кандель Ф. Книга времен и событий. История российских евреев / Ф. Кандель. – Т. 1–3. – М.: Мосты культуры, 2002. – 472 с.
18. Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 / А. И. Круглов // Энциклопедический справочник. – Х.: Каравелла, 2001. – 376 с.
19. Круглов А. И. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированных территориях СССР в 1941–1944 / А. И. Круглов. – Ч. 1–4. – Днепропетровск: Центр Ткума; ПП «Ли́ра ЛТД», 2008–2010.

20. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 / А. И. Круглов. – Днепропетровск: Центр Ткума; Запорожье: Премьер, 2004. – 207 с.
21. Маґочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Маґочій [пер з англ. Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук]. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
22. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Гжегож Мотика [авторизов. пер. з пол. А. Павлишина, післямова д.і.н. І. Ільюшина]. – К.: Дух і Літера, 2013. – 360 с.
23. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 [упор. Жанна Ковба]. – К.: Дух і Літера, 2003. – 313 с.
24. Михман Дан. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Дан Михман [пер. с англ.]. – Академическая серия Библиотека Холокоста Ткума. – Вып. 1. – Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста Ткума, ООО Независимая издательская организация Дива, 2005. – 448 с.
25. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953: очерки документированной истории / М. Мицель. – К.: Дух и литература, 2004. – 363 с.
26. Нацистський «новий порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. – 336 с.
27. Очерк истории еврейского народа [под ред. проф. Ш. Эттингера]. – Тт. 1, 2. – Иерусалим: Библиотека – Алия, 1990.
28. Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост [за ред. Джона К. Рота і Майкла Беренбаума]. – Видання друге. – К.: Дух і літера, 2009. – 432 с.
29. Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. Збірка наукових статей. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2015. – 200 с.
30. Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск 1–8. – Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2002–2016.
31. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посібник [наук. ред. О. Кісь, В. Мисан]. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 332 с.
32. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: науково-популярне видання / І. Рева. – Дніпропетровськ: Свідлер А. Л., 2013. – 270 с.
33. Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський – К.: Тов. «Україна», 1993. – 148 с.
34. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім: монографія / Тімоті Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.
35. Уроки Голокосту – уроки гуманізму: збірка вибраних матеріалів творчих робіт викладачів, студентів, старшокласників – переможців V Міжнародного конкурсу Всеукраїнського Центру вивчення Голокосту Ткума. – Дніпропетровськ, 2008. – 300 с.
36. Финберг Л., Любченко В. Нариси з історії та культури євреїв України / Л. Финберг, В. Любченко. – К.: Дух і літера, 2009. – 440 с.
37. Щупак І. Я. Всесвітня історія. Новітній період 1939–2011: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закладів / І. Я. Щупак. – Запоріжжя: Прем'єр, 2011. – 272 с.
38. Щупак І. Я. Всесвітня історія: підручн. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів / І. Я. Щупак. – Київ: Видавництво «Світоч», 2015. – 240 с.
39. Щупак І. Ксенофобия и толерантность. Уроки Холокоста и гуманизм: електрон. посіб. / І. Щупак. – К.: ДП ИПИТ; Днепропетровск: Центр «Ткума», 2008.
40. Щупак І. Я. Трагедія євреїв України / І. Я. Щупак // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси [ред. рада: В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 402–424.

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ І	
§ 1 ЄВРЕЇ В ІСТОРІЇ. АНТИСЕМІТИЗМ	4
1. Особливості історії народів.....	4
2. Ксенофобія та антисемітизм.....	5
§ 2 СТОСУНКИ МІЖ НАРОДАМИ. ЄВРЕЇ ТА ХРИСТІЯНИ	10
1. Стосунки між народами — «свої» та «чужі».....	10
2. Формування релігійного антисемітизму.....	11
3. Юдаїзм та християнство.....	12
4. Ісус.....	14
§ 3 ЄВРЕЇ ТА ІСЛАМ	19
1. Зародження ісламу та євреї.....	19
2. Ставлення мусульман до іншовірців. Хасдай ібн Шапрут.....	21
3. Реконкіста та нові умови життя євреїв в Іспанії.....	23
§ 4 «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ	25
1. Інквізиція та переслідування євреїв у Європі.....	25
2. Вигнання євреїв з Іспанії.....	27
3. Хрестові походи.....	28
4. Звинувачення євреїв. «Кривавий наговір».....	29
§ 5 ЄВРЕЇ Й УКРАЇНЦІ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ	32
1. Поява євреїв на території сучасної України.....	32
2. Соціально-економічні передумови українсько-єврейських взаємин у XV—XVII століттях.....	34
3. Ідеологічні та соціально-психологічні чинники українсько-єврейських взаємин.....	35
§ 6 ЄВРЕЇ ПІД ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	38
1. Визвольна війна українського народу та єврейські погроми.....	38
2. Співробітництво між українцями та євреями.....	41
§ 7 ЄВРЕЇ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ В XVII—XVIII ст.	44
1. Сподівання на кращу долю і поява лже-месій.....	44
2. Хасидизм. Раббі Баал Шем Тов.....	46
3. Євреї Польщі й України в другій половині XVII — у XVIII ст.....	47
4. Євреї в Російській імперії у XVIII ст.....	49
§ 8 ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.	54
1. «Смуга осілости» та зростання єврейського населення України.....	54
2. Кантоністи.....	55
3. Соціально-економічне становище євреїв у другій половині XIX — на початку XX століть.....	56
4. XIX — початок XX ст.: політика щодо євреїв.....	57
5. XIX — початок XX ст.: євреї в політиці.....	60
§ 9 УКРАЇНЦІ ТА ЄВРЕЇ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	64
1. Напередодні, під час та після революції 1905—1907 рр.....	64
2. Між двома революціями. «Справа Бейліса».....	66

3. Євреї України під час революційних подій 1917–1918 рр.....	68
4. Євреї України під час Громадянської війни.....	71
5. Міф про антисемітизм С. Петлюри та українського національного руху.....	73

РОЗДІЛ II

§ 10 НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОКОСТУ: ЄВРЕЇ В УСРР (1920–1930-ті рр.).....	75
1. Встановлення радянської влади та євреї.....	75
2. Голод і Голодомор.....	75
3. Голод 1921–1923 рр.....	77
4. Євреї України під час соціально-економічних змін середини 1920-х – 1930-х років.....	79
5. Радянська політика у 1930-х роках і доля українського єврейства.....	82
§ 11 ЧОМУ МИ ВИВЧАЄМО ГОЛОКОСТ.....	86
1. Геноцид в новітній історії.....	86
2. Універсальність та безпрецедентність Голокосту.....	88
§ 12 «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В НАЦИСТСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ І ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ.....	96
1. Тоталітаризм як передумова Голокосту.....	96
2. Напад Німеччини на Радянський Союз та масові розстріли євреїв.....	99
3. Гетто та концтабори.....	104
4. Ставлення українського населення до знищення євреїв.....	106
§ 13 НАЦИСТСЬКА АНТИСЕМІТСЬКА ПРОПАГАНДА.....	110
1. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційних газет.....	110
2. Міф про «жидо-більшовизм».....	111
3. Міф про «всесвітні масштаби єврейського заклоту» та «злочинну природу» єврейства.....	112
4. Міф про «природність» антисемітизму.....	113
5. Накази та оголошення окупаційної влади.....	115
6. Ефективність нацистської антисемітської пропаганди.....	116
§ 14 ОПІР ГОЛОКОСТУ. ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ.....	119
1. Єврейський опір Голокосту.....	119
2. Повстання в гетто та таборах.....	119
3. Євреї-партизани.....	122
4. Євреї в армії.....	123
5. Українські Праведники проти Голокосту.....	126
6. Митрополит Андрей Шептицький і дилеми морального вибору.....	129
§ 15 УРОКИ ГОЛОКОСТУ ТА ТОЛЕРАНТНІСТЬ.....	134
1. Уроки Голокосту – уроки історії.....	134
2. Герої та злодії в історії народів.....	135
3. Толерантність та порозуміння.....	136
§ 16. ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	139
1. Центри вивчення історії Голокосту.....	139
2. Створення музеїв Голокосту.....	140
3. Вивчення та викладання історії Голокосту.....	141
4. Суспільство має усвідомити уроки Голокосту.....	142
ЛІТЕРАТУРА.....	144

Навчальне видання

Ігор Якович Щупак

ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ПОШУКИ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

**Навчальний посібник для старших класів
загальноосвітніх навчальних закладів**

Редагування та коректура:

В. Базилевський, Д. Шаталов

Макет, комп'ютерна верстка та дизайн:

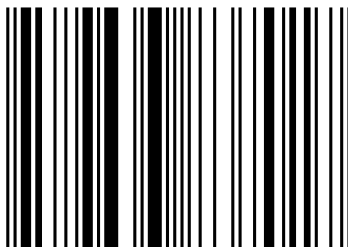
Ю. Матвеев

Підписано до друку 28.12.2015. Формат 70х100/16
Папір офсетний. Гарнітура Pragmatica. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 12,03. Наклад 1000 прим. Зам. №114

Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 12241200000052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня
ПП «Ліра ЛТД»
49010, м. Дніпропетровськ, вул. Погребняка, 25/27
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №188 від 19.09.2000

ISBN 978-966-383-701-7

9 789663 837017 >